

ગુણાતીતાંદ સ્વામીનું

અગાધ વ્યક્તિત્વ

પ્રગટ પ્રક્રિયાનુભૂતિસ્વામી મહારાજ પ્રેરિત ગ્રંથ શ્રેણી

અક્ષરબ્રહ્મ

ગુરુણીતીતાનંદ સ્વામીનું

આધ્ય વ્યક્તિત્વ

- ‘સ્વામીની વાતુ’ના આધારે

લેખક :

સાધુ આદર્શજીવનદાસ

પ્રકાશક :

સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ

શાહીઅણ, અમદાવાદ - ૪

AKSHARBRAHMAN GUNĀTITĀNAND SWĀMINU AGĀDH VYAKTITVA (Gujarāti)

(Gunātitānand Swāmi's profound personality, as revealed in the 'Swāminī Vāto')

By Sādhu Ādarshjivandās

Inspirer: HDH Pramukh Swāmi Mahārāj

Presented by:

Bochāsanwāsi Shree Akshar Purushottam Swāminārāyan Sansthā
Shāhibaug, Amdāvād-380 004. India.

Publishers:

SWĀMINĀRĀYAN AKSHARPITH
Shāhibaug, Amdāvād-380 004. India.

1st Edition:

November, 1998, Copies: 5,000

Warning:

Copyright: ©SWĀMINĀRĀYAN AKSHARPITH

This book is published by Swāminārāyan Aksharpith. Material from this book cannot be used without due acknowledgment to Swāminārāyan Aksharpith, Shāhibaug, Amdāvād. For any reprints the written permission of the publishers is necessary.

ISBN: 81-7526-123-4

રજૂકર્તા : બોચાસનવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થા, અમદાવાદ -૪

પ્રેરણામૂર્તિ : પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ મ્રમુખસ્વામી મહારાજ

સૂચના : કોપીરાઇટ : સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ

આ પુસ્તકના કોઈપણ અંશો કોઈપણ સ્વરૂપે રજૂ કરવા માટે પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી મેળવવી અનિવાર્ય છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ : નવેમ્બર, ૧૯૯૮, ૫,૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૧૦-૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ

શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪.

પ્રાસ્તાવિક

‘આ તો કાઈ વાતુ છે ! આ તો અમૃત છે !’

‘આવી વાતુ બીજે ક્યાંય નથી. આ તો અક્ષરધામની વાતુ છે, ભગવાનની છે, નારાયણની છે.’

‘આ વાતુ ફરીને જન્મ થવા દે તેવી નથી...’

ગુણાતીતની વાતોનો ગુણાતીતના મુખે ગવાયેલો આ કેવળ મહિમા જ નથી, પણ આ હજારો હૃદયની સહજ અનુભૂતિ છે. અક્ષરધામ સુધી પહોંચવાનાં પગથિયાં જેવી આ એક-એક વાતો એ ખેરેખર અક્ષરધામની વાતો છે. હૃદ્યની વિચારોથી ખરડાયા વિનાની, સ્વાર્થના સુસવાતાઓથી ખરડાયા વિનાની અને અલંકારોના ભારણથી તરડાયા વિનાની આ વાણી સાચે જ અમૃતતુલ્ય છે.

પોતાના ભક્તો પ્રતે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને જે અનહદ કલાકા હતી, તેનું પ્રતીક આ ‘વાતુ’ છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રત્યેની તેઓની ભક્તિ રૂપે આ ‘વાતુ’ છે. સ્વામીએ જ કહ્યું છે : ‘એક દિવસ મહારાજને ચાર પ્રશ્નો પુછાવ્યા. તેમાં એક તો ધ્યાન કરવું, બીજું આત્માપણે વર્તવું, ત્રીજું માંદાની સેવા કરવી ને ચોથું ભગવાનની વાતો કરવી. એ ચારેમાં અધિક કોણ છે તે કહો. પછી મહારાજે કહ્યું જે વાતુ જ અધિક છે. તે દિવસથી મેં વાતુ કરવા માંડી છે, તે ચાતદહાડો સોપો જ પડતો નથી, જેથી જીવ બ્રહ્મરૂપ વર્ષ જાય છે.’ (૩/૫૬) શ્રીજની આ આજાને સ્વામીએ યર્થાર્થ જીવી હતી. જૂનાગઢના સભામંડપને તેમણે પોતાના બ્રહ્મપડઢાથી સદા જાગતો અને ગાજતો રાખ્યો. ગુણાતીતે અમૃતનો એવો જબરદસ્ત પ્રવાહ વહેવડાયો કે તેમની ‘વાતુ’નાં મુખ્ય સાત પ્રકરણ થયાં; કુલ ૧૪૮૪ વાતો લખાઈ. આ ઉપરાંત પણ બીજીં આઈ પ્રકરણની કુલ ૨૧૪૨ વાતો પણ લખાઈ છે.

આ ‘વાતુ’ એ કેવળ ઠાલા શબ્દોનો સંગ્રહ નથી. આ ‘વાતુ’ વિરલ છે; કારણ કે તેમાં પ્રામાણિક વર્તનનો પડ્યો છે. શ્રીજમહારાજના અગ્રગણ્ય પરમહંસોમાંના એક એવા પ્રકાંડ પંચિત સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામીએ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને ‘વાતુ’ કરતા જોયા અને બોલી ઊઠેલા : ‘અહોહો ! સ્વામી તો ઠીક મંજ્યા છે. કેટલા બજથી ઉપદેશ કરે છે ! આવું બીજાથી ન બોલાય. પંડનું વર્તન સારું ન હોય તો શું બોલી શકે ? અને કદાચ બોલે તો કોઈને ભાર ન પડે. સ્વામીનું તો વર્તન તેવી જ વાણી... આપો સોરઠ પ્રુજાવી દીવો છે.’

ગીરના સિંહની ડાકથી પ્રૂજતો સોરઠ ગુણાતીત વાતોની ભડકથી ગાજવા મારેલો.

આ ‘વાતુ’ને જેમ અનુભવનો હાથ મળી ગયો છે, તેમ તેમાં ભગવાનનો સાથ પણ બળી ગયો છે. એક વખત સ્વામીને વાતો કરતા જોઈને હરિબક્તો બોલી ઊઠ્યા, ‘ઓહો ! બહુ વાતુ થાય છે. આ પ્રમાણે રહે તો કાઈ દુઃખ જ આવે નહીં.’ ત્યારે સ્વામી બોલેલા : ‘હું એકે ધારતો નથી. આફૂરી માંહેથી કહેવાય છે.’ ત્યારે સાધુ કહે : ‘ભગવાન પ્રવેશ કરીને બોલવે છે.’ તો કહે : ‘હા, એમ જ.’ (૬/૮૧)

આ રીતે કેવળ શ્રીજમદારાજની મૂર્તિમાં જ વૃત્તિ પરાવીને સ્વામીએ અનુભવનો જે અમૃતલાભ વહેચ્યો છે, તેનાં મૂલ અમૃત છે. જુગજુના સંશોધને છેદવાની તેમાં શક્તિ છે. વિચારોની કુમબદ્વાતા, યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય શરૂઆનું જ ચ્યન અને ગોઠવણી, વાણીના જાકઝમાક જેવું આ ‘વાતુ’માં ખાસ જોવા મળતું નથી, છતાંય આ વાણીનાં કામણ અનોખાં રહ્યાં છે.

શ્રીજમદારાજની પરાવાણીને જેમણે મન ભરીને માણેલી તેવા સદ્ગુરુ શુકાનંદ સ્વામી પણ એકવાર બોલેલા : ‘ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતોથી મહારાજની વાતો જેટલો સમાસ થાય છે.’ (૫/૧૪) શ્રીલચ્છિની પ્રતિભાનો રણકો ઘણાએ આ ‘વાતુ’માં સાંભળ્યો છે. વિદ્ધાન પરમલંસોને તો આ વાતો સ્પર્શી જતી, પણ સાવ સામાન્ય ગામઠી ભક્તોનેય આ વાણી વલાલી લાગતી. સ્વામીની ‘વાતુ’માં જ આવે છે કે ‘એક વખત ગામ કુંકાવાવના કરસન ભક્તે સ્વામીને કહ્યું કે મને તો તમારા વિના જૂનગઢમાં ડોઈ પાસે બેસવું ગમતું નથી ને તમારા વિના કોઈની વાત સાંભળવી ગમતી નથી. માટે એકલો બેસી રહું છું.’ (૪/૪૭)

કેવળ થાંબલાના ટેકે, ફાટેલ ગોઠડી પર બેસીને ઉચ્ચારાપેલાં આ વચ્ચનોની આવી તો કંઈક વિશેષતાઓ છે. પરંતુ એથીયે આગળ વધીને તે વચ્ચનોમાંથી ઊપસતું, તે વાણીમાંથી પ્રકાશતું સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ તો એથીયે અદકેલું છે. કહે છે કે શરૂઆતમાં વ્યક્તિત્વ અભતરે છે. તે અર્થમાં સરોવર જેવા પારદર્શક આ શહેરોમાં ક્યાંક સ્વામીની નિખાલસતા તરે છે, તો ક્યાંક નિર્માનિતા નીતરે છે. ક્યાંક તેઓની હિસ્ટેરી શ્રીહરિ પ્રત્યેની પરાભક્તિની ભીનાશ પથરાઈ છે, તો ક્યાંક તેમના અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્યની શીતળ તીવ્રતા અનુભવાય છે. ક્યાંક તેમની સાધુતાની શાંત અભિવ્યક્તિ છે, તો ક્યાંક હજારોની ગુણાતીત સ્થિતિના ઘડવૈયાની અનુભૂતિ કરાવતું તેઓનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશે છે. ક્યાંક લોકને લક્ષ્યમાં લઈને પરલોકની ગતિ આપનારું તેમનું સચોટ માર્ગદર્શન એક નીવડેલા મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે એમની ઓળખ આપી જાય છે. આવું તો ઘણુંઘણું સમાવું છે આ ‘વાતુ’માં.

અહીં, તેઓના આ શહેરના સથવારે અને એ શહેરોમાં રહેલી ભાવનાના પગથારે સ્વામીના વ્યક્તિત્વને પામવાનો અલ્ય પ્રયાસ છે. જોકે આ વિભૂતિના વ્યક્તિત્વને બુદ્ધિની બાધમાં ભીડવાનું ગરું આપણું નથી. વ્યક્તિને આવકારવા કમાન ઊભી કરી શકાય છે, પણ સર્વતોગામી પવનને આવકારવા કેવી રીતે કમાન ઊભી કરવી ? એક સાથે અનેક ડેકાણો પ્રકાશતાં સુર્યાંકરણોને વધાવવા ક્યાં કમાન ઊભી કરવી ? તેમ સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ પણ અગાધ છે. છતાંય આ પ્રયાસથી એટલું તો અવશ્ય સમજાશે કે એ પરમ આગળ આપણે પામર ધીએ. તે સમજાવાથી પણ આપણી ભક્તિ અને મહિમા વૃદ્ધિ પામશે. અને એ પણ આ પ્રયાસની સફળતા બની રહેશે.

તો ચાલો, સ્થૂળ અક્ષરના માધ્યમથી ‘મૂળ અક્ષર’ને પામવાનો પ્રયત્ન કરીએ !!!

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી : જીવન પરિચય

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સદીઓથી ભક્ત સહિત ભગવાનની ઉપાસનાની રીતિ ચાલી આવે છે. આ પુગલ ઉપાસનાનાં રૂપે સીતા-રામ, રાધા-કૃષ્ણ, શિવ-પાર્વતી, લક્ષ્મી-નારાયણ વગેરે અવતારોની પૂજા અહીં થતી રહી છે. ભક્ત સહિત ભગવાનની આ પૌરાણિકી પુગલ ઉપાસનાને ભગવાન સ્વામિનારાયણે વૈદિક સ્વરૂપ આપ્યું અને કંધું કે અક્ષરરૂપ થઈ પુરુષોત્તમની ભક્તિ કરવી. અક્ષરપુરુષોત્તમની આ સનાતન વૈદિક ઉપાસનાના પ્રવર્તન માટે સ્વયં તેઓ પૃથ્વી પર પદ્ધાર્ય અને સાથે અનંત જીવોને અક્ષરરૂપ કરી અક્ષરરધામ પમાડવા મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ સદ્ગુરુ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને પણ સાથે લાવ્યા.

સં. ૧૮૮૧ની આસો સુદુ ૧૫ના દિવસે સૌરાષ્ટ્રના જામનગર જિલ્લામાં ભાદરા ગામે અક્ષરબ્રહ્મ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. તેઓનું બાળપણનું નામ મૂળજી શર્મા હતું. બાલ્યાવસ્થાથી જ સૌને તેઓની તપ-ત્યાગની રૂચિ સ્પર્શ જતી હતી. અપ્રતિમ વૈરાગ્ય સાથે ભગવદ્ભક્તિના રંગે પણ એટલા જ રંગાયેલા હતા. જરૂરી વ્યાવહારિક કાર્ય કરી તુરત જ તેઓ પ્રભુભક્તિમાં રત થઈ જતા. કથાવાર્તા કરવા-સાંભળવાનો પણ પ્રથમથી જ ઉત્સાહ. કામધેન્યાથી પરવારી રોજ રાત્રે તેઓ ભાદરાથી લગભગ સાત ગાઉ ચાલી એક મહાદેવની દેરીએ જતા. અહીં શેખપાઠી લગભગ આત્મી જ મજલ કરી લાલજી સુથાર (પાછળથી સદ્ગુરુ નિષ્ઠુરાનંદ સ્વામી) પણ ત્યાં આવતા. બંને લેગા મળી પરોઢિયા સુધી સતત કથાવાર્તાનો આનંદ લુંટતા.

આમ, કૌટુંબિક વ્યવહારમાં રહેવા છતાં તેનાથી તેઓ તદ્દન અસંગી જ રહ્યા અને અંતે સં. ૧૮૬૬ની પોષ સુદુ ૧૫ના દિવસે ડાબાણમાં તેઓએ શ્રીજમહારાજ પાસેથી પરમહંસ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. શ્રીજમહારાજે તેઓનું નામ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી રાખ્યું અને ત્યાં જ સૌ સભાજનોએ જણાવ્યું કે ‘મૂળજી શર્મા’ એ અનંતકોટિ મુક્તો સહિત અમને ધારી રહેલ સાક્ષાત્કાર અક્ષરરધામ છે. તેને દીક્ષા આપતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે.’

દીક્ષા લીધા બાદ સદ્ગુરુના સાગર સમી તેઓની ગુણાતીત પ્રતિભાનો સૌને વિશેષ અનુભવ થતો ગયો. શ્રીજમહારાજ સાધુના પંચવર્તમાન - નિષ્ઠા, નિર્લોભ, નિઃસ્વાહ, નિઃસ્નેહ, નિર્માન - માં તેઓ મેરસમ અડગ હતા.

દિવસો સુધી સુરતના બજારમાં જોળી માંગવા છતાં તેઓને શ્રી-દર્શનના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કરવો પડતો ઉપવાસ લાગ્યો નહોતો. આવા તેઓ દાખિના સંયમી હતા ! તેઓની બ્રહ્મચર્યક્રતની દફતા જોઈ જૂનાગઢના નાગર બ્રાહ્મણો ઘણીવાર

કહેતા કે સ્વામી ! આપનું બ્રહ્મચર્ય જોઈ અમારાં કાળજીં તૂટી જાય છે. ચાલીસ-ચાલીસ વર્ષ સુધી જૂનાગઢ મંદિરના મહંતપદે રહેવા છતાં તેઓ ધનના સંપૂર્ણ ત્યાગી રહ્યા હતા. નાની-શી વસ્તુનો સંગ્રહ પણ તેઓની જોળીમાં થયો નહોતો. મોટા મંદિરના મહંત છતાં કાયમ તેઓ રોટલો ને છાશ જ જમતા. મહંત થઈને પણ તેઓ નિત્ય મંદિરનો ચોક વાળવાની સેવા કરતા. સારા પદાર્થોમાં તેઓને સહજ વૈરાગ્ય હતો. એકવાર આચાર્યશ્રી રહુવીરજી મહારાજે તેઓને પેડો જમવા માટે આપ્યો ત્યારે તે જોઈ સ્વામી બોલ્યા : ‘પાંચસો પરમહંસો ગળું જાલે છે ને કહી રહ્યા છે કે ‘ખાઈશ મા, ખાઈશ મા, ઝેર છે...’ આમ, વિષયોનો વિષની જેમ તેઓએ ત્યાગ કરેલો.

પંચપ્રતે પૂરા શૂરા તેઓની શ્રીજમહારાજ પ્રત્યેની ભક્તિ પણ અનન્ય હતી. એક વખત વરતાલમાં માંદા સાધુઓની ગોદાઈઓ ધોઈને, તેને ખબા પર નાખીને તેઓ આવી રહ્યા હતા. શ્રીજમહારાજની મૂર્તિને ધારીને તેઓ આવતા હતા, એટલે મહારાજને ખૂબ પરસેવો વખ્યો ને તેઓએ ભગુજીને કહ્યું : ‘પેલા સાધુએ મારા પર ભાર મૂક્યો છે, માટે જાવ ને ગોદાઈઓ ઉતારી લઈ અહીં લાવો ત્યારે મને શાંતિ થશે.’ પછી ભગુજીએ તેમ કર્યું. ત્યારબાદ શ્રીજમહારાજ મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી વગેરે પરમહંસોને સ્વામીનો મહિમા કહેવા લાગ્યા કે ‘જેમ સાણસામાં સાપ પકડ્યો હોય, તેમ ત્રણોય અવસ્થામાં પોતાના આત્માને વિશે અમારી મૂર્તિને અંદ પકડી છે; અને આજ જેટલા માણસ અમારી કેડ ફરે છે, તેટલા માણસ તેમની કેડ ફરશે; અને તે અમારે રહેવાનું સનાતન અક્ષરધામ છે, ને સર્વ થકી શ્રેષ્ઠ છે, અને સર્વને સમાગમ કરવા લાયક છે એવા એ મોટા છે.’

શ્રીજના પાંચસો પરમહંસોના વૃંદમાં પ્રથમ એવા સ્વામીનો મહિમા કહેતા પંચાળમાં શ્રીજમહારાજે કહેલું : ‘આ જેવા કોઈ સાધુ નહિ ને હું જેવો કોઈ ભગવાન નહિ.’

સ. ૧૮૮૬માં શ્રીજમહારાજ સ્વધામ પધારવા તૈયાર થયા ત્યારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને ખાસ જૂનાગઢી ગઢડા બોલાવ્યા હતા. સ્વામી જ્યારે મહારાજે પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે મહારાજ તેમને જોઈ અત્યંત રાજ થયા અને તેમની સાથે ઘણીવાર જોઈને નીચેનું કીર્તન બોલ્યા કે

મીઠા વ્હાલા કેમ વિસરો મારું તમથી બાંધેલ તન,

તરસ્યાને જેમ પાણીનું વ્હાલું ભૂખ્યાને ભોજન.... મીઠા.

પછી શ્રીજમહારાજે સૌ સંતો-ભક્તોને આશા પણ કરી કે ‘વરસોવરસ એકમાસ જૂનાગઢ જઈ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવો.’

શ્રીજમહારાજ સ્વધામ પધાર્યા તે દિવસે સ્વામી તુંબડી લઈને ચાલ્યા આવતા હતા ત્યાં ધોરિયાના કાંઠા ઉપર કોમળ લીલી પ્રો જોઈ તેઓને વિચાર થયો કે ‘આ

પ્રોનું જીવન જળ છે તેથી તે પ્રકૃતિલિખત છે. તેમ આપણાં જીવન તો મહારાજ હતા. તે તો ગયા !” આ વિચાર આવતાની સાથે તેઓ મૂર્ખાવશ થઈ પૃથ્વી પર ટળી પડ્યા. ત્યાં જ શ્રીજમહારાજે પ્રગટ થઈ સ્વામીને જગ્રત કર્યા ને કહ્યું : ‘સ્વામી ! આ શું ? હું શું ગયો છું ? હું તો તમારામાં આખંડ રહ્યો છું, આખંડ રહ્યો છું, આખંડ રહ્યો છું.’ એમ કહી અંતર્ધાન થઈ ગયા.

આમ, શ્રીજમહારાજે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી દ્વારા પૃથ્વી પર પોતાનું પ્રગટપણું ચાલું રાખ્યું અને આ અનુભવ જૂનાગઢ જનાર સો સંતો-ભક્તોને થતો. તેઓની કથાવાર્તાથી સૌને, શ્રીજમહારાજની વાતો સાંભળવાથી જેવું બળ મળતું તેવું જ બળ મળતું. તેઓના વેણેવેણે શ્રીજમહારાજની સર્વોપરીનિષ્ઠા સૌને દઢ થતી.

તેઓના એ ઉપદેશમૂત્રનો સંગ્રહ ‘સ્વામીની વાતુ’ ગ્રંથ તરીકે સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તે વાંચતાં આજે પણ અંતર અધ્યાત્મના રંગે રંગાયા વગર રહેતું નથી.

ટૂંકમાં, શ્રીજમહારાજે પ્રબોધિલાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ સહિતના એકાંતિક ધર્મના સ્વામી ધારક હતા. સાખુતાના પરમ આદર્શરૂપે તેઓનું જીવન હુમેશાં પ્રેરણાદાયી રહ્યું છે. ગુણોના ઘૂંઘવતા સાગર સમા તેઓના અગાધ વ્યક્તિત્વને કંઈક અંશે પામવાનો આ પુસ્તિકા દ્વારા નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકના લેખક સાધુ આદર્શજીવનદાસનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

વિજ્યાદશમી,
વિ.સ. ૨૦૫૪

- પ્રકાશન સમિતિ વતી
સાધુ ઈશ્વરચરણદાસ
સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ,
શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪.

કમિકા

૧.	સર્વોચ્ચ અનુભવી	૧
૨.	નીડર સ્પષ્ટવક્તા	૪
૩.	અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્ય	૧૪
૪.	આદર્શ અન્વેષક	૨૦
૫.	અડગ ઘેયનિષ્ઠ	૨૬
૬.	ગુણપ્રશંસક	૩૨
૭.	બળપ્રેરક ઉદ્ગ્રાતા અને ઉત્તમ શ્રોતા	૩૮
૮.	અનોખા અધ્યાત્મચિકિત્સક	૪૮
૯.	સરળ-નિખાલસ-નિર્માની	૫૭
૧૦.	સદા જાગૃત	૭૨
૧૧.	શાશ્વત સૂરો	૭૪
૧૨.	ઉપસંહાર	૭૭

૧. સર્વોચ્ચ અનુભવી

પરમ પૂજ્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજે આ ‘વાતુ’ને ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ સાથે સરખાવી છે. ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ એ ભગવાન વેદવ્યાસનો રચેલો ગ્રંથ છે. તેમાં શાસ્ત્રનાં અધરાં રહસ્યોને તેમણે ખૂબ જ ટૂંકમાં સૂત્રાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે.

અધરા વિષયને પણ આવી સંક્ષેપતાથી કહેવાની કળા અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે.

મહાન વ્યક્તિતની જેમ મહાન સત્યો પણ સરળ જ હોય છે, પરંતુ વક્તાના અનુભવની કચાશ તેને જટિલ બનાવે છે. પરીક્ષાખંડમાં પ્રશ્નને જ સમજવામાં નિષ્ફળ ગયેલો વિદ્યાર્થી, ઉત્તરવધી તોલીને માદ્રાસ અપાતા હોય તેવી રીતે લખે છે. તેવી જ રીતે તત્ત્વની અનુભૂતિ વગરનો વક્તા પારિભાષિક શબ્દોની ગોઠવણી અને શબ્દોની સાઠમારી દ્વારા પોતાની ઊણપને છુપાવવાનો વંધ્ય પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આઈજન હોવરે સાચું જ કહ્યું છે : ‘An intellectual is a man who takes more words than necessary to tell more than he knows.’ બુદ્ધિશાળી માણસ એ છે કે જે પોતે જાણે છે તેના કરતાં વધુ કહેવા માટે, જરૂર છે તે કરતાંયે વધુ શબ્દો વાપરે. કહેવાતા બુદ્ધિશાળીઓ પર આ કડવો કટાક્ષ છે !

આમ, બુદ્ધિજીવીનું કામ છે સ્થૂળનેય સૂક્ષ્મ કરી આપવાનું. અનુભવીનું કામ છે સૂક્ષ્મનેય સ્થૂળ કરી દેખાડવાનું.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આવા અનુભવી સંત હતા. તેથી જ શાસ્ત્રોનાં ઊંડાં રહસ્યોને તેઓએ પોતાની ‘વાતુ’માં અતિ ટૂંકમાં અને સરળ ભાષામાં રજૂ કર્યા છે. તેની એક ઝાંખી કરીએ.

સાંઘ્ય અને સાંઘ્ય એ ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફથી વિશ્વને મળેલી અમૂલ્ય

બેટ છે. સાંઘ્યાનું મહત્વ વ્યાવહારિક માર્ગમાં છે. સાંઘ્યની મહત્તમ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં છે. અધ્યાત્મના મર્મને પામવામાં સાંઘ્ય ઉપયોગી બને છે. સંસારનાં વળગણોને અણગાં કરવામાં તે સહાયકૃપ બને છે. આ લાભને કારણે જ કદાચ આપણને સાંઘ્યશાસ્ત્ર મળ્યું. વિદ્વાનોએ તે શાસ્ત્ર પર ટીકાઓ અને ભાષ્યોની પરંપરા સર્જી. પરંતુ આ મીમાંસાઓ એટલી અધરી બનતી ચાલી કે સામાન્યજન માટે સાંઘ્યની સમજણાના સત્ત્વને પામવું જ અધરું બની રહ્યું. આવાં સાંઘ્યદર્શનને સાવ સરળતાથી રજૂ કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘ધર્મશાળા હતી તે પાડીને ફરી કરી, તે હવે પ્રથમની દેખાતી નથી. એમ પ્રકૃતિનું કાર્ય સર્વ નાશ કરી નાખવું તેનું નામ સાંઘ્ય કહેવાય.’ (૧/૧૦૮)

સાંઘ્યની કેવી ટૂંકીટય છતાં સચોટ સમજણ ! એક અન્ય વાતમાં પણ આ સમજણ આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘ધરમાં રહેવું તે મહેમાનની પેઠ રહેવું.’ (તે સાંઘ્ય કહેવાય) (૪/૬૩)

મનુષ્યનું મન એટલે વાસનાની વખાર. આ વાસનાઓનું કારણ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે સ્થાનનો મોહ છે. મોહથી વાસના જન્મે છે અને વાસના જન્મ-મરણનું કારણ બને છે. આટલું સીધું-સાહું સત્ય ન સમજ્યા તે કારણે ભરતજી જંગલમાં જઈને પણ મોક્ષ ન પામ્યા અને આ જ સત્ય સમજ્ઞને જનક રાજ્યપ્રવૃત્તિમાંયે વિદેહી બની શક્યા. જંગલની કઠિન તપશ્ચર્યા પછીયે જે મોક્ષની સમજણ હાથ ન લાગે તેને સ્વામી ટૂંકમાં જ હૈયાવગી કરી આપતાં કહે છે : ‘આપણે તો છેલ્લો જન્મ થઈ રહ્યો છે. તે છેલ્લો જન્મ તે શું જે, પ્રકૃતિનાં કાર્યમાં મને કરીને માલ ન માનવો એ જ છેલ્લો જન્મ છે.’ (૧/૧૭૪) વળી, બીજી વાતમાં સ્વામી કહે છે : ‘આ લોકમાં તો જાણે આવ્યા જ નથી, એવું કરી નાખવું ને છેલ્લો જન્મ કરી નાખવો, તે છેલ્લો જન્મ તે શું જે, ક્યાંદી વાસના રહેવા દેવી નહીં.’ (૨/૧૮૮)

સદ્વાસના અને અસદ્વાસનાને પણ ટૂંકમાં સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘આ સાધુને વિષે જેને જેટલો ગુણ તેટલી સદ્વાસના અને અવગુણ તેટલી અસદ્વાસના છે, એમ સમજવું.’ (૫/૨૮૧)

‘અક્ષર’ તત્ત્વ એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું નાભિબિદ્ધ છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ઉપનિષદ્ધો તેની વિશેષ છિણાવતથી ભરપૂર છે. શાસ્ત્રોમાં અહુચાર્ચિત આ ‘અક્ષર’ના સુખને વર્ણવતાં સ્વામી કહે છે : ‘અક્ષરનું સુખ

શું ? તો અંતરમાં શુભ સંકલ્પ થાય ને અંતરમાં સુખ વર્ત્યા કરે એ જ...’
(૧/૩૦૩)

‘હરિલીલામૃત’માં કહેવાયું છે :

‘નિજનું કરી જે મનાય છે, ક્ષય થાનાં દિલ દુઃખ થાય છે;

મમતા જો મનમાં ન હોય તો, દિલ દુઃખ ન ધરે કોઈ તો.’

મનુષ્ય હર્ષ-શોકની નદીઓમાં તણાય છે તેનું કારણ મમતા છે. કશુંક મળવાથી મનુષ્ય સુખ પામ્યો એનો અર્થ જ એ કે તેનો નાશ થવાથી તે શોક પામવાનો જ. મમતાના બંધનથી ઘણીવાર ઉપવાસી મુનિઓ પણ ‘હરખશોકની હેડકી’ ખાતા રહે છે. મનમાં રહેલી મમતા, માયા જ વાસ્તવમાં આ હર્ષ-શોક દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. થોકબંધ ગ્રંથો પણ જે તત્ત્વને નિરૂપવામાં થાક્યા છે, તેને સાદી રીતે અને સારી રીતે સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘વહેવારમાં હરખશોક થાય એ જ માયાનું રૂપ છે.’ (૫/૨૫૭)

આ ઉપરાંત, ‘ભગવાનના ભક્તમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સત્તસંગ.’ (૧/૩૨)

- ‘જ્યાંથી અચાનક ઉચ્ચાણ ભરવા તે ઠેકાણે ઉદ્ઘમ કરે છે ને જ્યાંથી કોઈ કલ્પે પણ ઉચ્ચાણ ન ભરવા તેને અર્થે ઉદ્ઘમ નહીં ! એ જ અજ્ઞાન.’ (૨/૧૦૧) - ‘બુદ્ધિયોગ તે શું ? તો બુદ્ધિને વિષે એવું જ્ઞાન જે ભગવાન રાજુ થાય...’ (૩/૩૨) - ‘દેહ પોતે નથી તે સાક્ષાત્ દેખાય છે ને દેહ મનાઈ ગયું છે એ અજ્ઞાન છે.’ (૨/૧૩૬) - આ જેવી અન્ય કેટલીયે ‘વાતુ’માં સ્વામીએ અત્યંત સંક્ષેપમાં શાસ્ત્રનાં ગણન રહેસ્યોને દાળી દીધાં છે. જે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના સંપૂર્ણ અનુભવ વિના શક્ય નથી.

સ્વામી આ રીતે કહી શક્યા છે તેનું એક કારણ એ છે કે તે સત્તને તેઓ સ્વયં જીવતા હતા. અંગ્રેજમાં લખાયેલું આ વાક્ય સ્વામી માટે સંપૂર્ણ સત્ય હરે છે : ‘What our sages thought in ages, he is living in one life.’

ગ્રંથોનાં પાનાં ઉથલાવ્યા વિનાએ અધ્યાત્મના હાર્દને સરળતાથી પામવું હોય તો આ ‘વાતુ’ એ ઉત્તમોત્તમ માર્ગદર્શિકા છે.

સ્વામીએ જ કહ્યું છે, ‘અમારે તો જીણી વાતુ (સૂક્ષ્મ વાતુ) છે તે તમને જાડી (સ્થૂળ, સરળ) કરી દઈને સમજાવવી છે.’ (૫/૨૧૮) પોતાના અનુભવની અભિલાઘિથી સ્વામી આ કહી શક્યા છે, આ કરી શક્યા છે.

૨. નીડર સ્પષ્ટવકતા

શ્રીજમહારાજે વચ.ગ.અ. ૨૫માં કહ્યું છે : ‘...પોતાના મનમાં જેવું હોય તેવું બીજાથી દબાઈને કહેવાય નહીં... તે તો અતિશય ભંડું છે.’

સતત ભયથી જીવં, સતત ફંડતા રહીને જીવં, નિભૂકિપણે જે સત્ય હોય તે પણ કહી ન શકવું - આવી પ્રકૃતિથી જીવનારો જીવતાં પણ મરેલો કહી શકાય. તદનુસાર, સ્વામીની ‘વાતુ’ પર દસ્તિ ફેરવીએ તો લાગે છે કે તેઓ જીવનના અંત સુધી ખરા અર્થમાં જીવ્યા છે.

નવલખા આસામી નગરશેઠ શિવલાલની વ્યાવહારિક મોટપ હોય કે ભાગવતના ભણેલા ભગવદાનંદ સ્વામી જેવા સદ્ગુરુની વિદ્વતાની મોટપ હોય, પોતે જે રાજ્યમાં રહેતા હતા જે જૂનાગઢના નવાબની રાજકીય સત્તા હોય કે પોતે જે દેશ(વડતાલ)ના સાધુ હતા ત્યાંના આચાર્યની વહીવટી સત્તા હોય - સાચી વાત કરવામાં સ્વામીનો અવાજ ક્યારેય રૂંધાયો નથી.

કોઈ પણ પ્રકારના ફંડાટ કે ગભરાટ વિના જ્યાં, જેને, જેમ ઘટે ત્યાં, તેને, તેમ કહેવામાં સ્વામી ખચકાયા નથી. તેમનું આ સ્પષ્ટવક્તાપણું તેમની ‘વાતુ’માં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

સ્વામીએ પોતાની પ્રકૃતિ જાળાવતાં એક વાતમાં કહ્યું છે : ‘હું તો જેમ કહે તેમ કરું. આ આમ કહે તો હું કરું, હા એમ. આ કહે, આમ તો હા, એમ. કોઈનું મરડું જ નહીં... પણ હા ! એક ધર્મની કોરનું મરડું. એમાં તો શુદ્ધ વરતાવું.’ (૬/૨૩૦)

ધર્મપાલનની બાબતમાં સ્વામી સ્પષ્ટવક્તા બન્યા છે.

સાંપ્રદાયિક પ્રણાલિકાઓ સંપ્રદાયનો પ્રાણ હોય છે. જેમજેમ પ્રણાલી નાશ પામે, તેમતેમ સંપ્રદાય નિષ્પ્રાણ બનતો ચાલે. પ્રણાલિકાનો અસ્ત અને

સંપ્રદાયનો ધ્વસ્ત સમપ્રમાણમાં ચાલે છે. એટલે જ જ્યારે જ્યારે મોહવિવશ ત્યાગી કે ગૃહસ્થ પ્રાણાલિકાઓના ભંગ સુધી ધર્સી જતા, ત્યારે ત્યારે સ્વામીની બ્રૂહુટિ તંગ થતી. સ્વામી તેઓને સ્પષ્ટપણે કહી દેતા : ‘...મેં મંડળી ભેણી થઈને મલકની નિંદા કરે છે, તે જો કરશે તો કાઢી મૂકશું ને જે ધર્મામૃત આપણી ઉપર જ કર્યું છે તે લોપીને ચોરિયું કરે છે ને લૂગડાં વધુ રાખે છે તે ઠીક નહીં પડે; ટિટોરી ઊંચા પગ કરે તેણે કરીને આકાશ નહીં છિલાય; તે સારુ કાંઈ અટકયું નહીં રહે, કાઢી જ મૂકશું. માટે જે રાખતો હોય તે આ ઘડી ચાલવા માંડો...’ (૬/૧૫૧)

પ્રાણાલી સંપ્રદાયનો પ્રાણ છે, પણ પ્રાણાલિકાઓના પોષક અને રક્ષક પુરુષ પ્રાણાલીઓનું જીવન છે. પ્રાણાલિકાઓ તેઓમાં ધબકે છે. જ્યાં એવા પુરુષોની અદબ ન જળવાય તે સંપ્રદાય દીર્ઘાયુષી ન બની શકે. સ્વામી આ હકીકત સારી રીતે જાણતા હતા. તેથી જ એક વાર જ્યારે સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી કે જેમને શ્રીઝમહારાજે અમદાવાદ અને વડતાલ દેશના મોટેરા સંત તરીકે નિયુક્ત કરેલા તેમનું અપમાન કરવા, તેમને ધોળાં પહેરાવવા કેટલાક વડીલ ગણાતા સાધુઓ તૈયાર થયા, ત્યારે સ્વામી તેમને કઠોર બનીને પણ સ્પષ્ટતયા કહી શક્યા હતા. સ્વામીની આ પ્રકૃતિ તેમણે જ વર્ણવેલા આ પ્રસંગમાં આબાદ રીતે છતી થયેલી છે.

સ્વામી કહે છે : ‘ગોપાળાનંદ સ્વામીને ધોળાં પહેરાવવા માટે ઓલ્યા દેશના બધા ને આ દેશના ત્રીજી ભાગના વરતાલમાં ભેણા થયા, તે વાતની અમને ખબર પડી. પછી અમને થયું જે, ગોપાળાનંદ સ્વામી કોચવાશે ને મહારાજ તેમને તેણી જાશે તો રાંકનાં હાંડલાં ફૂટી જાશે. પછી અમે વરતાલ ગયા ને ઉતારો કર્યા મોર એમ ને એમ પાધરા રહ્યુવીરજી મહારાજ પાસે ગયા ને કહ્યું જે, આ વાતનું કેમ છે ? ત્યારે રહ્યુવીરજી મહારાજ કહે જે, એમાં મારું કાંઈ ચાલે તેમ નથી. નિત્યાનંદ સ્વામીને પૂછો. પછી અમે નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે ગયા ને કહ્યું જે, મોટા સાધુનું અપમાન થાય તે ઠીક નહીં અને ઠપકો દેવો હોય તો આપણે દઈએ... પછે નિત્યાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે, હું તો કાંઈ નહીં બોલું, ને હું સભામાં આવીને હાથમાં માળા લઈને બેસીશ એટલે કોઈ બોલાવશે નહીં; કેમ જે, માળા ફેરવતાં હું બોલતો નથી એમ સૌ જાણો છે, પણ ભગવદાનંદ બહુ ફરજિયો છે તેને સમજાવો.

પછે અમે ભગવદાનંદ સ્વામી પાસે ગયા ત્યારે તેણો આસન નાંખી આપ્યું, તે અમે ફગાવી દીધું. ત્યારે કહે : ‘સ્વામી ! આવડો કોષ શુ ?’ ત્યારે કહ્યું જે, ‘મોટાનું અપમાન કરવા આ ઠાઈ રચીને બેઠો છું તે આંહીં તું મોટો છું, પણ અક્ષરધામમાં હું મોટો છું. માટે જો આંહીં કાંઈ ઉન્મત્તાઈ કરીશ, તો અક્ષરધામમાં તડકે ઊભો રાખીશ.’ ત્યારે ભગવદાનંદ સ્વામી કહે : ‘સ્વામી ! અક્ષરધામમાં તડકો નથી તે ?’ ત્યારે અમે કહ્યું જે, ભગવાન અન્યથાકર્તું છે તે તારા સારુ નવીન કરીશ. પછે તો તે કહે જે, હું નહીં બોલું. પછે અમે ઉતારે ગયા ને બીજે દિવસે સવારમાં સભા ભરાણી, ને નિત્યાનંદ સ્વામી માળા લઈને ફરવવા માંડ્યા... પછી મંજુકેશાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન કર્યો જે, ધર્મદેવને પુત્ર કેટલા ? ત્યારે અમે કહ્યું જે, ધર્મદેવના ત્રણ પુત્ર છે એ કોણ નથી જાણતું ? પછે તો અમે વાતું કરવા માંડી જે, ધર્મામૃતના કરનારા બેઠા છે ત્યાં જ ધર્મામૃત લોપાય છે ને મંડળ દીઠ પટારા થઈ ગયા છે, માટે આજ બેય આચાર્ય જેણા થયા છો તે ધર્મામૃત પળે તેમ કરો અને કાલે સવારે સૌના પટારા જોવા છે, અને જેણે ધર્મામૃત પાળવા હોય તે રહેજો ને બીજા ચાલવા માંડજો. પછે તો રાત્ય બધી આધુંપાછું કરવામાં કોઈ ઊંઘા નહીં ને સવારમાં ભજનાનંદ સ્વામીનો પટારો તપાસ્યો તો તેમાં કાંઈ નીકળ્યું નહીં. ત્યારે એક સાધુએ કહ્યું જે, સ્વામી ! આ ભજનાનંદ સ્વામીના પટારામાંથી તો કાંઈ નીકળ્યું નહીં. ત્યારે સ્વામી કહે, શું નીકળે તારું કપાળ ? જ્યારે કાંઈ ન હોય ત્યારે બે પટારાનું શું કામ હોય ? અને સત્સંગમાંથી વૈદું કરીને અધમણ સોનું બેળું કર્યું હતું તે સત્સંગના કામમાં આવ્યું નથી ને કુસંગીના ધરમાં રહ્યું; પછે સભા થઈ ત્યારે ઓલ્યા દેશ(અમદાવાદ)ના સર્વને અમે કહ્યું જે, આપણે મળ્યા નથી તે લ્યો મળીએ. પછે સૌ મળ્યા ને ચાલી નીકળ્યા.’ (૫/૪૦૬)

સ્વામીનું સ્પષ્ટવક્તાપણું કેટલી સ્પષ્ટ રીતે આ વાતમાં ઉત્તરી આવ્યું છે ! વચ્ચે. પ્ર.૭૮માં સ્વયં શ્રીજીમહારાજે જેમનું અપમાન કરવાની ના પાડી છે તેવા ભગવદાનંદ સ્વામીને પણ સંપ્રદાયને ચૂંથાઈ જતો બચાવવા સ્વામી સ્પષ્ટપણે કહી દે છે. સત્ય બોલવાના સમયે પણ ન બોલવું તે અસત્ય કરતાંયે વધુ હાનિકારક છે. જ્યાં આચાર્ય કે મોટા પરમહંસો પણ ચૂપ થઈ ગયેલા, ત્યાં સ્વામી સ્પષ્ટપણે સત્ય ઉચ્ચારી શક્યા છે !

અહીં બંને દેશના આચાર્યોને પણ સ્વામી સહેજ કરું થઈનેય તેમની ફરજ પ્રત્યે સભાન કરી રહ્યા છે, તો આચાર્યોની ઉપસ્થિતિમાં જ જાણે તે આચાર્યોની સત્તાનાં સૂત્રો પોતે ધારણ કર્યા હોય તેવા સત્તાવાહી સ્વરે ત્યાગીઓને પણ ધર્મપાલનમાં આકરા શબ્દોથી સજાગ કરી રહ્યા છે, અને ભજનાનંદ સ્વામીની પ્રકૃતિને પણ અચકાટ વિના તેઓ ઉલ્લેખી શક્યા છે.

સ્પષ્ટપણે કહેવામાં જો વક્તા કાચો હોય, તો કહેનાર પ્રત્યે વેરની કે ઉપેક્ષાની આંટી બંધાઈ જાય છે. પરંતુ સ્વામીની સ્પષ્ટપણે કહેવાની વૃત્તિ પાછળ અન્યની હિતવાંધના છે, ઉદારતા છે. તેથી જ તેઓ અંતે સૌને એટલી જ નિભાલસતાથી મળી શક્યા છે. અભાવની આંટી કે કલુષિતતાની કડવાશ વિનાનું સ્પષ્ટવક્તાપણું કેવું હોય તેનું આ વાત ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

કેવળ શ્રીજીમહદ્રાજને ગ્રસન્ન કરવાના અને એકાંતિક ધર્મ સિદ્ધ કરવાના શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ધ્યેય સાથે સંસારને અસાર કરી ત્યાગાશ્રમ સ્વીકારનાર સંતોમાં જ્યારે સંગાદોષને લઈને શિથિલતા પ્રવેશતી ત્યારે સ્વામીની વાણીમાં કઠોરતા પ્રવેશતી. સત્સંગને સીધી લીટીમાં રાખવા તેઓ સ્પષ્ટપણે કહી દેતા:

‘...કથામાં સભાટાણે કેટલાક રહેતા નથી ને બબ્બે આસન રાખે છે તે શું જાણતા હશે...’ (૬/૮૮)

‘...અમે તો જે આ વાતું સાંભળે છે તેને જ સત્સંગી ગણીએ છીએ; નીકર તો ભગવાન લૂગડાં કર્યા હોય તેને પણ સત્સંગી ગણતા નથી...’ (૪/૩૬)

‘...કેટલાક તો દી’એ ગપોડામાંથી નવરા જ શેના થાય ? પણ તેણે કરીને શું કાંઈ ભગવાન રાજ થાય છે ?’ (૬/૧૧૬) ‘ઓહો ! જુઓને પરદેશથી વાતું સાંભળવા આવે છે ને આંહીના મેડે ને બીજે બેઠા રહે છે તે શું સમજ્યા ?’ (૬/૧૫૮) ‘...ઓહો ! જીવમાં અજ્ઞાનનો પાર નથી. કારખાનામાં, રાજામાં ને પદરામણીમાં મંજ્યા છે તે શું શું કહીએ ? ઓત્યા જગતની પેઠે સાંજે કથાનાં બે વચ્ચામૃત માંડમાંડ વંચાવે ને વળી પાછું તેનું તે, પણ તેણે કરીને ભગવાન રાજ ન થાય.’ (૬/૪૪)

કેટલાક સંતો ધ્યાન કરવાના બહાના હેઠળ દેહાભિમાન પોષતા, શરીરને કષ્ટ પડે તેવી સેવામાંથી છટકી જતા, ત્યારે પણ સ્વામીનો અવાજ તેજ અને તીખો બનતો. સ્વામી કહી દેતા : ‘જુઓ ને ! કેટલાક છે તે એકે કિયાનું નામ લેવું નહીં ને પાણી પણ ભરવું નહીં ત્યારે એ શું ? શાલગ્રામને કારસો

આવે, તે એ શું જાણતા હશે ? મુને તો અને જોઈને દાંત આવે છે જે શું ધરે સૂઈ રહેતા હશે ? (૬/૧૦૮) ત્યાગીઓની આવી હાસ્યાસ્પદ વૃત્તિ સ્વામી છતી કરી દેખાડતા, તો કયારેક સાચી સમજણ પણ ચીંધી દેતા : ‘એક સાધુ કહે આપણા કર્મમાં લાડવા નહોતા ને આ તો ભગવાનને પ્રતાપે એમની ઈચ્છાએ મળે છે માટે ભોગવવું તેને બાધ નથી. ત્યારે સ્વામી કહે : એ સમજણ ખોટી છે. કેમ જે, ખાવાપીવા તો ઘણા વિમુખને પણ મળે છે. ત્યારે કો’કે કહ્યું જે, મહારાજ પણ સંતને લાડવા આદિ જમાડતા. ત્યારે સ્વામી કહે જે, તે તો એમ સમજવું જે જીવને પોતાની સ્મૃતિ થાય તે સારુ જમાડતા, પણ મહારાજનો એવો મત નહીં જે વિષય ભોગવાવવા.’ (૫/૩૮૭)

કેવળ ભગવાં ધારણ કરવામાં જ ઈતિશ્રી માની બેઠેલા ત્યાગીઓની મિથ્યા માન્યતાઓને વખોડતાં સ્વામી કહેતા : ‘ઉપરથી ભગવું છે પણ જીવ ક્યાં ભગવો છે ? તે પણ જોવું...’ (૫/૩૮૫) ‘...સાધુતાના ગુણ હોય તેવો ગૃહસ્થ પણ સાધુ કહેવાય પણ લૂગડાં રંગેલાં તેણે કરીને સાધુ ન કહેવાય...’ (૫/૩૮૭)

શિલામાંથી શિલ્બ સર્જવા સર્જ થયેલો શિલ્બી જ્યારે ટાંકણું લે છે ત્યારે તિખારા જરે છે. આગ વેરતા તિખારા પ્રક્રિયા છે. આંખ ઠારતી શિલ્બની કર્મનીયતા પરિણામ છે. ત્યાગીઓ તેમના ધ્યેયથી વિચલિત થઈને ફંટાઈ જતા હોય કે કોઈ મિથ્યા સમજણોમાં ગંઠાઈ જતા હોય ત્યારે સ્વામીની વાણીમાંથી તિખારા જર્યા છે. એ પ્રક્રિયા હતી. અને દર્શનમાત્રથી જ અંતરમાં શાંતિના શેરડા પડે તેવી સાધુતાની મૂર્તિસમા જૂનાગઢી સંતો પરિણામ હતા.

સંતોની જેમ ગૃહસ્થ ભક્તોને પણ સ્વામી અવારનવાર સ્પર્ધપણે કહીને તેમના સત્સંગને નિર્વિન રાખતા.

ન દોડવું હોય ત્યાં દોડાય, ન જોવું હોય તે જોવાય, ન કરવું હોય તે કરાય એ અવસ્થાનું બણ છે. આવી અવસ્થાના પરવશપણા થકી, એકવાર સ્વામીનો સમાગમ કરવા ગયેલા શિવલાલ શેઠ, સ્વામીનાં દર્શન-સમાગમ મૂકી બજારની એક લટારમાં દલાલીના દોઢસો રૂપિયાની રસોઈ લઈને સ્વામી પાસે આવ્યા ત્યારે સ્વામી બોલેલા : ‘કોઈ દી’ સો કરોડ મણ ઢુંસાં લઈને કમાણી કરીએ એવો સંકલ્પ થાય છે ? ...મોટા સાધુની સમજણમાં તો

મહારાજની મૂર્તિ વિના પ્રકૃતિપુરુષ સુધી દૂસાં જ છે, પણ કાંઈ માલ જણાતો નથી. તમે એટલી ઘડી આવા સાધુનાં દર્શન ને વાતુ મૂકીને શી કમાડી કરી ? એમ કહીને બુદ્ધિનો ડેડ ટાળી નાંખ્યો.’ (૩/૨૨)

શિવલાલ શેઠ અત્યંત વ્યવહારકુશળ વણિક હતા. ગઢાના ગોપીનાથજી મંદિરના વ્યવહારની પણ તેઓ દેખરેખ રાખતા. શ્રીજીના પ્રસાદીભૂત આ સ્થાનના મમત્વ અને મહત્વને કારણો તેમણો ગઢામાં દરિકૃષ્ણ મહારાજની મૂર્તિપ્રતિજ્ઞાની સેવા પણ કરી હતી. વળી, ભાવનગર શહેરમાં આચાર્ય શ્રી-રધુવીરજી મહારાજની પણ દબદ્ધાપૂર્વક પધરામણી કરાવેલી. આ બે મોટાં કાર્યોથી ગઢા દેશમાં તેમની મહત્તમા ખૂબ વધેલી. વધુ માનમોટપ મળવાથી તેમની સહેજ બાધ્યવૃત્તિ થઈ ગઈ હતી. તે વખતે સ્વામી તેમની આ ભાવનાને ટોકતાં કહે છે : ‘તારા મનમાં એમ જોણો છે જે, મેં ગઢામાં મૂર્તિ પધરાવી ને ભાવનગરમાં રધુવીરજી મહારાજને પધરાવ્યા એ કામ બહુ મોટું કર્યું, પણ તારા જીવ સામું જોઉં છું ત્યાં તો અરથો સત્સંગ રહ્યો છે... આવા સાધુને મૂકીને બીજે સુખ લેવા જાય તે તો પાટું ખાધા જેવું છે. કેમ જે, આજ્ઞા-ઉપાસનામાં ભંગ પાડશે ત્યારે આવા સાધુ પાસે નહીં બેસાય... ને આમ ને આમ બે મહિના સુધી વાતુ કરીશ ત્યારે મોરે ભગવાનમાં જીવ જોડાડો હતો એવો જોડાશે, એવો સ્થૂળભાવ આવી ગયો છે.’ (૩/૨૧)

સ્વામીને મન ગમે તેવા અને ગમે તેટલા બાધ્ય વિકાસ કરતાંયે જીવની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ અગત્યની છે. તેને ઉવેખીને કરાયેલી ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ લાંબે ગાળે વિધાતક નીવડે છે. તેથી જ શિવલાલ શેઠના અંતરમાં સંત કરતાં બુદ્ધિ કે આવડતની વિશેષ મહત્ત્વ થઈ ત્યારે સ્વામીએ તેમને સ્પષ્ટપણે કહી ચેતવી દીધા. શિવલાલ જેવા નગરશેઠને પણ એકવચની પ્રયોગથી સંબોધતાં તેમને હરકત થઈ નથી.

સંતો અને ગૃહસ્થ ભક્તોની જેમ સ્વામી આચાર્યશ્રીઓને પણ નિધાકપણે કહેવું ઘટે તે કહી શકતા. તેઓને તેમના ધર્મ સમજાવતાં સ્વામીએ કહેલું : ‘દેશ કાંઈ કોઈના બાપના નથી. એ તો ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા’ જે, એ તો લેખ કરી આયા છે તેમાં જોઈને તે પ્રમાણે વરતવું ને તેથી અધિક સારું કરીને અરજિયું પડે તો વધુ વધે ને લાજ જાય ને ત્રીજાનું ફાવે. માટે ધર્મવેરો, નામવેરો લાવીને ભજન કરવું. પણ હજારો રૂપિયા ખરાબ ન

મેળવવા. ‘કવલીને દોહીને કૂતરીને પાવું’ તેમાં શું માલ છે ?’ (૬/૮૦)

સ્વામીએ વાતુમાં લખ્યું છે : ‘આજ્ઞા ને ઉપાસના એ બે પાંખો છે. તેને તો મૂકવી જ નહીં, તો સહેજે જ અક્ષરધામમાં જવાશે.’ (૩/૩૧)

તેથી જ આજ્ઞાપાલનના આગ્રહમાં તેઓ જેટલા કડક રહ્યા છે તેટલા જ, કદાચ તેથી વિશેષ, ઉપાસનાશુદ્ધિ અને ઉપાસનાની દઢતા વિષે રહ્યા છે. શ્રીજમહારાજની સર્વોપરી ઉપાસનાને જો જરાયે આંચ આવતી હોય, તો તેઓ સ્પષ્ટપણે કહી દેતા.

એક વખત સ્વામીએ ઉપાસનાની વિગત સમજાવતાં સભામાં વાત કરી : ‘સર્વ અવતારના કારણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી છે તેની ઉપાસના કરીને તો ઠેઠ અક્ષરધામમાં જાય ને બીજા અવતારની ઉપાસના કરીને તો તેના ધામમાં જાય. જેમ હરિવર્ષ ખંડમાં પ્રહુલાદ છે તે વાત ભાગવતમાં કહી છે; જો રામચંદ્રજી જેવા મહારાજને જાળશે, તો તે વૈકુંઠમાં જાશે, ને શ્રીકૃષ્ણ જેવા જાળશે તે ગોલોકમાં જાશે, માટે ક્યાંઈ અક્ષરધામના જેવું સુખ નથી. તે માટે મહારાજને પુરુષોત્તમ જાળવા.’ સ્વામીએ જ્યાં આ વાત કરી ત્યારે સભામાં બેઠેલા કો’કે સહેજ અકળાઈને કહું : ‘જ્યાં ભગવાન રાખે ત્યાં રહેવું, ને ભગવાનનાં ધામ તો બધાંય સરખાં. અમથા શું કૂટો છો ?’ તે વખતે ઉપાસનાની તેઓની ગેરસમજણને તોડતાં સ્વામી સ્પષ્ટપણે કહે છે : ‘તારા ને ચંદ્રમા તે કાંઈ એક કહેવાય નહીં. ને મહારાજે પણ કહું છે જે, અવતાર અવતારીમાં બેદ સમજવો જે, રાજા ને રાજાનો ઉમરાવ ને તીર ને તીરનો નાંખનારો એમ બેદ છે. ઓલ્યો ઉમરાવ ધણો ભારે હોય ને હુકમ ચલાવે એવો મોટો હોય, તોપણ રાજા પાસે જાય ત્યારે કેટલીક સલામ ભરે ત્યારે બેસાય. ને રાજાનો એની ઉપર હુકમ ચાલે છે, એમ છે. તે ઉપર વચ્ચનામૃત વંચાવીને કહું જે, બીજાં ધામને ને અક્ષરધામને તથા બીજા અવતારને ને મહારાજને એકસરખા કહે એનો સંગ ન કરવો; એ વંચાવીને પાછો પાડ્યો.’ (૬/૨૧)

અહીં, પ્રતિપક્ષીને આડકતરી રીતે પંચમહાપાપી કરતાંયે વધુ પાપી કહી દેવામાં પણ સ્વામી સંકોચ અનુભવતા નથી.

શ્રીજમહારાજના સમયમાં ‘સત્સંગિજીવન’ ગ્રંથ રચાયો હતો. તેમાં શાસ્ત્રના તંત્માં ફસાઈને ગ્રંથકર્તા સર્વોપરીપણાનું વર્ણિન યથાર્થત્યા કરી

શક્યા નથી. આ ગ્રંથ જ્યારે સ્વામી આગળ વચ્ચાયો, ત્યારે સ્વામીએ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપેલો : ‘સત્સંગિજીવનમાં પુરુષોત્તમને ઠેકાણે મોરલી ઘાલે તે અમને ન ગમે. ને તેને તો શાસ્ત્ર આડાં ફરે. માટે જેને મોટા સાધુનો વિશ્વાસ હશે, તેને જ પાધરું પડશે.’ (૫/૪૦૧)

એક વાર સ્વામી વરતાલ પધારેલા. તે વખતે સભામાં તેઓએ શ્રીજમહારાજના પુરુષોત્તમપણાની જોરદાર વાતો કરી. ઘણાને આ ન રુચ્યું. આચાર્યશ્રીને પણ આ નહીં રુચ્યું હોય. ત્યારે સ્વામી આચાર્યને પણ ઉપાસના વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં કહી દે છે : ‘...ખજુનો કેને દેખાડ્યો છે ? ઘણું બીજા સાથે હેત હોય તેને પણ દેખાડ્યો છે ? નથી દેખાડ્યો અને અમને તો સ્વામિનારાયણે કાનમાં મંત્ર મૂક્યો છે જે, અમે તો સર્વોપરી ભગવાન છીએ. માટે તેને બીજા અવતાર જેવા કેમ કહીએ ?’ (૬/૩૬)

શ્રીજમહારાજે વચ્ચ.ગ.મ. ૮૮માં કહ્યું છે, ‘પોતાના ઈષ્ટદેવનાં જે જન્મથી કરીને દેહ મૂકવા પર્યત ચરિત્ર તેનું જે શાસ્ત્ર તેણે કરીને સંપ્રદાયની પુષ્ટિ થાય છે.’ એકવાર કો’ક કારણસર જ્યારે સંપ્રદાયમાં અન્ય ગ્રંથોની પારાયણ થઈ અને તેના સમાચાર સ્વામીને મળ્યા ત્યારે સ્વામીએ સ્પષ્ટ સૂર ઉચ્ચારેલા : ‘...એક જણે રામકથા વાંચી તે શું સાત કાંડમાં કર્યાંડ સ્વામિનારાયણનું નામ પણ છે ? એનો તો સૌને નિશ્ચય છે જ, પણ આ પુરુષોત્તમનો જ કરવો એ વાત કઠણ છે. એક વાર સમૈયામાં ભગવદ્ગીતાની કથા કરી, તેની પણ રાતના બાર વાગે વાત કરી ને કહ્યું જે, એમાં શું વાંચે છે ? એમાં મહારાજનું કાંઈ આવે છે ? એ તો શું કરીએ સૌને એ વાતની તાણ તે કરે છે.’ (૬/૩૮)

૫/૧૮૮માં પણ સ્વામીએ શ્રીજની સર્વોપરી ઉપાસનાની ખૂબ જ દૃઢતા અને સ્પષ્ટતાથી સ્થાપના કરી છે.

ભોળી, અભણા, છતાં શ્રીદ્વાળું ભાવિક જનતાને ભરમાવતા જુદાજુદા પંથોની સમજણાને પણ સ્વામી સ્પષ્ટપણે ખુલ્લી કરી, તેની કડક આલોચના કરતાં ડરતા નહીં. આવા દ્વારાંથી વખોડતાં સ્વામી કહેતા : ‘મતપંથવાળે લાખલાખ યોજનના કૂવા ગાય્યા છે તે નીકળાય જ નહીં. તે શું ? તો જુઓ ને, કુડા મારગીવાળે વટલવું ને વ્યબિચાર તેણે કરીને જ મોક્ષ માન્યો છે, તે શું શાસ્ત્રનો મત છે ? ને વેદાંતીએ તો ભગવાનના આકારનું

ખંડન કરીને વિધિનિષેધને ખોટા કરી નાખ્યા, એ પણ શાસ્ત્રનો મત નહીં ને શક્તિપંથવાળે તો માંસ ને મદિરા તેણે કરીને મુક્તિ માની છે... તે એ શાસ્ત્રનો સનાતન મત નહીં ને નાસ્તિક મતવાળાને મતે તો ભગવાન જ નથી ને કર્મ કરીને જ કલ્યાણ માન્યું છે, પણ ભગવાન વતે કલ્યાણ નથી માન્યું. તે તો જેમ છોકરાનું નાળ કરતાં ગળું કાપી નાખ્યું તેમ થયું, ને તેને તો જેમ ‘એકડા વિનાનાં મીડાં, ને પુત્ર વિનાનું પારણું, ને જીવ વિનાની કાયા, ને મણમાં આઠ પાંચશેરની ભૂલ્ય’ એમ છે અને આ જગતમાં મોટા શુદ્ધ કહેવાય છે, પણ તેનાં પાપ તો મુખ થડી કહેવાય નહીં અને ભક્તિનો તો ઉપર આંદબર ને પાપની તો બીક જ નહીં. તે શું તો, મા, બહેન ને દીકરી તેની તો ગમ જ નહીં, એવા પશુના ધર્મ પાળે છે. એમ કહીને વળી બોલ્યા જે, મતમાત્ર આજ હમણાં જ બગડ્યા છે એમ નથી. એ તો મૂળમાંથી જ બગડેલા છે. એમ કહીને કહ્યું જે મૂળદ્વાર છે તે નાનો હોય ત્યારે કાંઈ ચોખ્યો હશે ?... એ તો મૂળમાંથી જ બગડેલો છે... ને વાત તો નિરંતર કરીએ છીએ ને આજ તો ટીકા કરી છે.’ (૩/૭૧)

આમ, સ્વામી જેમ છે તેમ જાણાવી મુમુક્ષુઓને જાગ્રત કરી દેતા.

આજ્ઞા અને ઉપાસના - આ બંને પક્ષે સ્વામી સ્પષ્ટ બન્યા છે. જીવમાં જ્યાં જ્યાં શિથિલતા દેખાઈ છે, ત્યાં ત્યાં તેમનો સૂર પલટાયો છે. પરંતુ તે સૂરમાં જેટલી કડકાઈ છે તેટલી જ નિર્દોષતા પણ રણકે છે. તેઓનું સ્પષ્ટ-વક્તાપણું ઐહીક અપેક્ષાઓથી લબદ્ધાયું નથી. માન-મોટપ વધારવાની લાલચથી ખરડાયું નથી.

શ્રીજમહારાજના સંબંધવાળા ભક્તોનો તો સ્વામીને અપરંપાર મહિમા હતો. તેઓ માનતા : ‘આ જીવ તો વિષયમાંથી નોખો પડતો નથી ને આ ભજન કરાવીએ છીએ તેમાંથી જરાક પળ, બે પળ નોખો પડે, તેમાંથી નિર્ગુણભાવને પામી જાય ને જીવને તો ‘વચનામૃત’માં લંબકર્ણ જેવો કદ્યો છે, પણ આ વર્તમાન પાળે છે, એ જીવ તો સારા હશે.’ (૧/૧૪૧)

વળી, તેઓ કહેતા : ‘કોઈક આપણા મંદિરમાં કાલનો આવેલો હોય ને તે માંદો પડે ને વીસ વરસ માંદો રહે તોપણ તેની ચાકરી આપણે કરવી પડે...’ (૧/૧૬૭)

‘આ જીવ તો બધા સારા છે...’ (૫/૩૪)

ભક્તો પ્રત્યેની આ મહિમાદાચિંતા તેઓના જીવનમાં હતી. છતાં પણ ભક્તોના હાથમાં આવેલો આ દુર્લભ સત્યસંગ છીનવાઈ ન જાય, તેમનો મોક્ષ બગડે નહીં તે માટે જ તેઓ સ્પષ્ટવક્તા બન્યા છે.

તેમની આ પ્રકૃતિમાં ઉપેક્ષાનો લેશ પણ નથી. આ પ્રકૃતિમાં અન્યને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ નથી.

તદ્દન શુદ્ધ અને નિર્ભેળ એવું તેમનું સ્પષ્ટવક્તાપણું પણ પ્રેમના પર્યાય-સમું જણાય છે.

૩. અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્ય

ગુજરાતીતાનંદ સ્વામી સ્પષ્ટવક્તા હતા.

સ્પષ્ટવક્તા થવાનો અભરખો લગભગ બધાને રહેતો હોય છે. તડ ને ફડ કહી નાંખી પોતાના અહંને પોષવાની વૃત્તિ જનસામાન્ય છે; પરંતુ વર્તનની આંકણી પર આવો અભરખો સેવનારાનાં પાણી મપાઈ જાય છે. વર્તનમાં છિદ્રો ધરાવતી વ્યક્તિનું સ્પષ્ટવક્તાપણું બુમરેંગની જેમ પોતા પર જ પાછું આવે છે. ‘ડાઢી સાસરે ન જાય ને ગાંડીને શિખામણ આપે’ એવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ તેઓની થાય છે. લાલચથી દોરવાતો ચિરયાચક પણ સ્પષ્ટવક્તા ન બની શકે, કારણ કે તેણે પણ પોતાના અભિપ્રાયને લાલચથી મુક્ત રાખવા ઘણી મથામણ કરવી પડે !

સ્વામી સ્પષ્ટવક્તા બની શક્યા, કારણ કે તેઓ વર્તનમાં શૂરા અને જીવનમાં પૂરા હતા. વર્તનની શૂરતાએ શિથિલતાને રોકી અને જીવનની પૂર્ણતાએ અપેક્ષાઓને અટકાવી.

સ્વામીને પદાર્થ, પુરુષ (શિષ્ય), પ્રશંસા કે પૈસા કશાયની અપેક્ષા નહોતી.

એક વખત એક હરિભક્ત મંદિરમાં રૂપિયા ૫૦૦/-ની સેવા મૂકીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે સ્વામી બોલ્યા ‘...એક જણ પાંચસો રૂપિયા મૂકીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે એટલા રૂપિયા બેઠાંબેઠાં ખાઈને સાધુનો સમાગમ કર્યો હોત તો બહુ સમાસ થાત.’ (૨/૨૪) જે સમયે રૂપિયો ગાડાના પૈડા જેવો ગણાતો, તે વખતે પણ સ્વામીની દસ્તિ અર્થપ્રધાન થઈ નથી. સ્વામીએ ક્યારેય ધનની લાલસાથી ધનવાન છે, એમ જોઈ સરભરા કરી નથી.

તો સ્વામીએ ક્યારેય પદાર્થની અપેક્ષાથી ભક્તોને પંપાળ્યા પણ નથી.

સ્વામી તો કહેતા : ‘કો’ક મોટો માણસ ઘોડા લઈને આવે તે ન ગમે. તે જાણું જે ક્યારે જાય ? તે મરને મોતિયા લાવ્યો હોય તેમાં શું ? કૂતરાનું નામ પણ મોતિયો હોય છે.’ (૬/૧૨૮) જે સમયે જૂનાગઢના રાધા-રમણ દેવને દાળ-રોટલાનો થાળ થતો તેવા સમયે પણ, વિકટ કાળમાં, સ્વામીને સારા પદ્યાર્થની અપેક્ષા નથી. આ જ નિરપેક્ષતાથી તેમણે શિવલાલે ધરેલી પેલી દલાલીના દોઢસો રૂપિયાની રસોઈ નકારી કાઢી હશે ને !

સ્વામી પોતાની પ્રકૃતિ વર્ણવતાં કહે છે : ‘અમારે તો કાંઈ વસ્ત્ર જ ન જોઈએ. એક ધાબળી પણ નથી ને આ ખાધાનું તો કો’કના સારા અર્થ છે; બાકી દાળ-રોટલા જોઈએ ને બીજામાં મહારાજને પ્રતાપે સહેજે અરૂચિ જ રહે છે...’ (૬/૧૫૨) - ‘આ આમાં આટલું રહ્યા છીએ ખરા, પણ વનમાં રહીએ તોપણ સુખ રહે ને એક ટાણું રોટલા જોઈએ ને એક ગોદડી હોય તો બીજું વસ્ત્ર ન જોઈએ, ને વનમાં રહેતા ત્યારે આ ગોદડીભર રહેતા. તે ટાઢ્ય હરે, તડકો હરે ને વરસાદ પણ બે પછેડીવા હરે. પછે શું જોઈએ ?...’ (૬/૫૮)

‘અમારે આટલું આસન નો’તું રાખવું પણ સાધુએ કચ્ચું એટલે રાખ્યું, પણ ગમે નહીં ને સૌ આસન જેટલું નાંખે છે એટલું નાંખ્યું, તે ઘડપણ સારુ, તે વગર પણ ચાલે. ધરતી જેવું તો સુખ જ નહીં ને વાહને પણ જાણું ન ચલાય તે સારું, જેવુંતેવું હોય તે પર બેસીએ, પણ તેમાં વળી તાલ શા ? ને આ મહોલાત, ધર્મશાળા પણ ન ગમે ને આ તો આજા એટલે શું કરવું ? નીકર આમાં શું માલ છે ? સેવા થાય એટલો માલ, નીકર તો વન બહુ ગમે.’ (૬/૧૨૮)

‘કુષ્ણ વિષે રહ્યું મારું મન, રહેવું પ્રાસાદે લાગે છે વન;

ઝીણાં ઘાટાં અંખર છે જેહ, થયાં સર્પસમ મને તેહ;

નાના પ્રકારનાં જે ભોજન, તે લાગે છે જેર જેવાં અન્ન.’

નિષ્ઠુળાનંદ સ્વામીએ વર્ણવેલો મહારાજનો આ ત્યાગી સ્વભાવ સ્વામીમાં પણ સુવાંગ જળવાયેલો છે.

સ્વામી એક વાર બાબરિયાવાડમાં વિચરણ કરતા હતા. ત્યાં નાધેર દેશમાં, આત્માનંદ સ્વામીની દેરી પાસે મહારાજે લટુરિયા બાવાના વેશે તેમને દર્શન દીધાં અને મહારાજ બોલ્યા : ‘સાધુરામ ! પેટ બહુ તગતગે છે. દૂધ-ધી કાંઈ ખાવામાં આવ્યું છે કે શું ?’ સ્વામી કહેતા કે આ વચન

સાંભળીને એક મહિના સુધી તો અમારો જીવ થરથર કંઘો. આ સાંભળી સ્વામીએ ત્યાં જ જીવન પર્યત દૂધ-ઘી નહીં ખાવાનો નિયમ કરી દીધો. રોટલો ને છાશ એ જ તેમનું ભોજન રહ્યું. માંદગીમાં પણ તેઓ દૂધ-ઘી લેતા નહીં. સ્વામી કહેતા : ‘...માંદો થાઉ ત્યારે પણ ઘીવાળી લાપસી ન ભાવે... ને ઘીની હાંડલી હું રાખું તો સૌ રાખે ને હું જેમ ચડાવી દઉં તેમ ચડી જાય, પણ મારે તો કેવળ પ્રભુ સાંભરે એટલું જ કરવું છે.’ (હ/૧૨૮)

દેહ પ્રત્યેની આ ઉદાસીનતા સ્વામીના જીવનમાં કેટલી આત્મંતિક કક્ષાએ પહોંચી હશે તે તેમની આ વાત પરથી જગ્ઝાય છે. સ્વામી કહે છે : ‘દેહને તો શું કરવું છે?... આ જો ને અમારા પગ વજ જેવા છે તે કાંઠો વાગે નહીં, ને ધગે પણ નહીં; ને એક વાર મહારાજ પાસે જતા હતા તે રસ્તામાં શૂળ હતી તે કરડ કરડ બોલતી ગઈ ને અમે ચાલ્યા ગયા. કાંઈયે થયું નહીં.’ (હ/૧૭૮)

ત્યાગ-વૈરાગ્યની અવધિ સમાં આ આત્મકથનો, કાંઠા પણ કરડકરડ બોલીને તૂટી જાય તેવા ચરણ, કાળા દોરાથી શોભતું ઉદર, નાગરોનાં કાળજાં તૂટી જાય તેવું બ્રહ્મચર્ય, જડભરત બ્રાન્ડ ધાબળો, લાકડાનું તિલકિયું ને થાંબલાનું આસન - ગુજરાતીતના અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્યની આ સુરેખ અભિવ્યક્તિઓ છે, જે તેમની ‘વાતુ’માં જિલાઈ છે. સ્વામીના તાતાં તીર જેવા પ્રત્યેક શબ્દને આચરણની ધાર છે, એટલે જ તે વાતો પળમાં અનેકના અનંત સંશોધને બેદી શકતી. સ્વામીએ જ પોતાની ‘વાતુ’ની ઓળખ આપતાં કહ્યું છે : ‘આ વાતુમાંથી તો બ્રહ્મરૂપ થવાશે ને બાળ, જોબન ને વૃદ્ધ એ ગ્રાસ પ્રકારની સ્ક્રિયાનું ને કચરો ને કંચન એ સર્વ સરખું થઈ જાશે ને કાંઈ દીકું નહીં ગમે એવું થાશે..’ (૧/૩૩)

અંતરની સાધુતાથી રસાયેલી આ ‘વાતુ’નો ચમત્કાર કેવો રહેતો ? જૂનાગઢ સ્વામીનો સમાગમ કરવા આવેલા શ્રીજમહારાજના અંગત સેવક બાપુ રતનજી સ્વામીની ‘વાતુ’ સાંભળી બોલી ઉઠેલા : ‘શ્રીજમહારાજ છિતાં સત્યુગ વર્તતો હતો. તેથી કામના ને ઊંઘના સંકલ્પો જુવાનીમાં પણ થતા નહીં. સ્વામી પાસે પણ એવો જ સત્યુગ વર્તે છે.’

સ્વામીની વાતુમાં આ બળ પ્રગટ્યું છે, કારણ કે તેમાં વિચારની સાથે આચાર પણ વળગેલો છે.

આચાર રૂપે અવતરે નહીં તે શબ્દ વાંજિયો કહેવાય. જે સમયે અન્ય

ઠેકાણે ધર્માદિક અંગોમાં શાયિલતા પ્રવેશેલી, તે વાખતે પણ જુનાગઢ મંદિરમાં વર્તમાનશુદ્ધિ જળવાઈ રહેલી, તે સ્વામીના આવા અણિશુદ્ધ વર્તનથી. સ્વામીએ જ કહ્યું છે : ‘મહારાજ છતાં રૂપિયાનાં નામાં નીકળ્યાં હતાં. હાલ બધા આંહીં ચોખ્યી રીતે વર્તો છો તે કોના પ્રતાપથી ?’ (૫/૧૦૮)

જાણીતા ફિલસ્ફૂર માર્ટીન બૂબર એક વાત કરતા. પોલેન્ડ દેશના લુબલીન નામના શહેરમાં એક મહાત્મા આવ્યા. મહાત્માની વાતો સાંભળવા ગામના સેંકડો માણસો ઉમટતા. પ્રવચન પછી તે મહાત્માની આગળ બેટ-સોગાદોનો ઢગલો થઈ જતો. આવું થોડા દિવસ ચાલ્યું. આ મહાત્માની વાતો સાંભળવા ગામનો એક કથાકાર પણ આવતો. તેને બધા માણસો મહાત્માને બેટ અર્પણ કરે છે તે જોઈ આશ્રય થતું હતું, કારણ કે તે જ્યારે કથા કરતો ત્યારે ગામના આ જ માણસો તેની પોથી પર કૂટી કોડી પણ મૂકતા નહોતા. આ આશ્રયનો ઉકેલ માંગવા તેણે પેલા મહાત્માને પૂછ્યું, ‘આ જ ગામમાં હું પણ કથા કરું છું અને તમે પણ કથા કરો છો. છતાં તમારી આગળ રૂપિયાનો ઢગલો થાય છે અને મને કોઈ કશું ધરતું નથી તેનું કારણ શું ?’ પેલા મહાત્માએ કહ્યું : ‘આ તો સીધી સાદી વાત છે. મારા મનમાં અપરિગ્રહ છે. તેથી સામાના મનમાં પણ વાત સાંભળીને અપરિગ્રહ ઉગે છે ને તેઓ બેટ અર્પણ કરે છે. તમારા મનમાં પરિગ્રહની ભાવના છે, તો સામેનાના મનમાં પણ તે જ ભાવના જાગ્રત થાય છે ને કોઈ બેટ મૂકતું નથી. આપણા મનમાં જે હોય તે બીજી વ્યક્તિના મનમાં ઉગે છે.’

શુદ્ધ વર્તનનો મહિમા આ પ્રસંગમાં ગવાયો છે. શુદ્ધ વર્તન જેવું વાચાળ બીજું કોઈ નથી. સ્વામીના ત્યાગ-વૈરાગ્યયુક્ત જીવનની ચિનગારી હરિભક્તોમાં પણ પ્રગટેલી. તેઓ પણ પોતાનું ધન સત્સંગ સિવાય ક્યાંય વાવરતા નહીં. ફલસ્વરૂપે સ્વામી કહી શક્યા હશે કે આ મંદિરમાં ખરડો તો હજી સુધી કર્યો નથી. (૧/૨૭૩) સ્વામી કહેતા, ‘અમે ને માધવાનંદ સ્વામીએ અમારી કિયાથી સો જણાને સત્સંગ કરાવેલો.’

વચ.ગ.મ. દરમાં શ્રીજમહારાજ માનવીના સ્વભાવનું ચિત્ર રજૂ કરતાં કહે છે : ‘જીવનો તો એવો સ્વભાવ દેખાય છે જે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોય ત્યારે સંસારનો ત્યાગ કરવો ગમે અને જ્યારે ત્યાગ કરે છે ત્યારે પાછા

સંસાર સંબંધી સુખના ઘાટ થયા કરે.’

જીવની આ અવળી પ્રકૃતિને કારણો જ કેટલાક સંતોના બેન્ક ખાતામાં તગડાં બેન્કબેલેન્સ જમા થતાં રહે છે. મહાત્માઓની અધૂરી રહેલી પુત્રેષણા બાળદીક્ષા કે શિષ્યો પ્રત્યેના આકર્ષણ દ્વારા વ્યક્ત થઈ જાય છે. ધરબાર મૂકીને નીકળેલા વૈરાગી માટે શિષ્યનો વિયોગ ઘણીવાર પ્રાણધાતક નીવડે છે.

‘મુછ દાઢી મુખથી મુંડાવિયાં, વસ્ત્ર અંગ ભગવાં ધરાવિયાં;
નાત જત તજ નીકળ્યો અરે, મૂર્ખ દેહ અભિમાન શું ધરે;
ત્યાગી લાજ કર તુંબું ગ્રહ્યું, રાખ ચોળી પછી માન કર્યાં રહ્યું;
ભીખ માંગી નિજ પેટ તો ભરે, મૂર્ખ વર્ષ અભિમાનને ધરે.’

સંસાર ડેલનારના અંતરમાં પણ આ રીતે વખાડાની ઝંખના ફૂટી નીકળે છે. પોતે સ્વાન્તઃ સુખાય પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ કહેનારાને પણ પ્રશંસાનાં પુષ્પો પાથરેલા પથ પર પગ માંડવાના કોઈ રહેતા હોય છે.

સ્વામીના જીવનમાં દુન્યવી પદાર્થો, દ્રવ્ય કે દેહની સુવિધાઓનો ત્યાગ હતો જ, પણ મનની ભૂમિકાએ તેમનામાં પ્રતિષ્ઠા, પ્રશંસાનો પણ ત્યાગ હતો. શિષ્યો અંગેના મોહથી પણ તે પર હતા. સ્વામી તો હરિભક્તોને પણ સમજણ ચીંખતા : ‘માન-અપમાનમાં પોતાને અક્ષર માનવું જે, આપણાથી કોઈ મોટો નથી, માટે કોની પાસે માન-અપમાન માનવું ?’ (૨/૧૪૮)

‘કહે મોટાઈ થાતી નથી ને છે તે જાતી રહેવાની નથી.’ (૫/૧૪૦)

‘આપણને કો’ક સનકાદિક જેવા કહે તો શું સનકાદિક જેવા થઈ ગયા ? ને કો’ક લંબકરણ જેવા કહે તો શું તેવા થઈ ગયા ? એમાં શું ? એ તો જીવનો સ્વભાવ, તે ગમે તેમ કહે...’ (૬/૮૪)

સ્વામીની આ વાતો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમને બીજાના માનભર્યા શબ્દોની લેશેય સ્પૃહા નથી.

સ્વામીની દેખરેખ હેઠળ જૂનાગઢમાં લગભગ ત્રણસો સાધુઓ રહેતા હતા. આટલા બહોળા ત્યાગી શિષ્યસમુદ્દાય અને એથીયે અધિક ગૃહસ્થ શિષ્યસમુદ્દાયમાં પણ સ્વામી કોઈ ચેલામાં બંધાયા નથી. એક વખત પથ્યર ઉપાડતા પ્રાગજ ભક્તને બતાવીને ગઢાના માના ભગતે સ્વામીને કહ્યું : ‘સ્વામી ! આ બ્રહ્મજ્ઞાન લેવા અહીં રહ્યો છે અને તમે તો તેની પાસે પથરા ઊંચકાવો છો.’ ત્યારે સ્વામી કહે : ‘હું તો પથરા ઊંચકાવીશ ને ભગવાન

આપીશ. અને જો તેને ગરજ હોય તો રહે, નહીં તો મંદિરના દરવાજા ખુલ્લા છે. હાલવા માંડે.’ ગુણાતીતની અનાસક્તિ આ વાક્યમાં જબકી રહી છે.

આમ, સ્વામીના જીવનમાં પદાર્થ, પુરુષ (શિષ્ય), પ્રશંસા કે પૈસાની સહેજ પણ અપેક્ષા નથી. સઘળી અપેક્ષાઓની ઉપેક્ષા તેમના જીવનમાં હતી. ત્યાગ-વૈરાગ્યની પરિસીમારૂપ તેમના જીવનમાં સાધુતાની સર્વ સરહદો મપાઈ ચૂકી હતી.

‘વાતુ’ના પ્રત્યેક પાના પર પથરાયેલી તેમની ગુણાતીત સાધુતાની આ શાંત અભિવ્યક્તિઓ એ ‘વાતુ’નું આગવું અને નિરાળું પાસું છે.

૪. આદર્શ અન્વેષક

ભારતમાં મહાન અણુવિજ્ઞાની ડૉ. હોમીભાબા થઈ ગયા. તેમની એક ડોક્યુમેન્ટરી પછી અંતે પ્રશ્ન પુછાયો હતો કે ભારત જેવો સંસ્કૃતિપ્રધાન દેશ તેમના જેવો અણુવિજ્ઞાની પેદા કરી શક્યો તેનું કારણ શું? જવાબ હતો - માણસ સતત વિચારતો રહ્યો છે. વિશ્વને ‘અણુ’ શબ્દની બેટ પ્રયોગશાળાના વૈજ્ઞાનિક તરફથી નહીં, પણ વનની પર્ણકૂટીઓમાં રહેતા ઋષિઓ તરફથી મળેલી છે, કારણ કે ભારતીય ઋષિઓ વિંતનશીલ હતા.

સ્વામી પઢા આવા જ એક વિચારશીલ સંત હતા. તેઓ આદર્શ research methodologist અર્થાત્ આદર્શ અન્વેષક હતા. તેઓની ‘વાતુ’માં શાસ્ત્ર, જીવનપ્રણાલિકાઓ, આધ્યાત્મિક રીતભાત, વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ વગેરે સંબંધી જે સૂક્ષ્મ તારણો દેખાય છે, તે તેમની વિચારશીલ પ્રકૃતિને છતી કરે છે.

સ્વામીએ આમ તો અક્ષરજ્ઞાન ઓછું પ્રાપ્ત કરેલું. તેથી તેઓ શાસ્ત્રોનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ તો નહોતા કરી શક્યા, પરંતુ શાસ્ત્રોના શ્રવણ પરથી પઢા તેનો સાર કાઢવામાં તેઓ તીવ્ર મેધાવી હોવા જોઈએ. તેવું તેમની ‘વાતુ’ પરથી જણાય છે.

ભગવાન વેદવ્યાસની જેમ સર્વ શાસ્ત્રોના સારને રજૂ કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘આલોડ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ... એ શ્લોકમાં વ્યાસજીએ સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહ્યો છે જે, ભગવાનનો આશરો કરવો, તેમ જ અમે તપાસ ર્યો જે, સર્વનો સિદ્ધાંત સાધુનો સંગ જ છે.’ (૧/૩૫)

અદ્દાર દજાર શ્લોકના ભાગવતનો સાર બતાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘શુક્જાએ પરીક્ષિતને કહ્યું જે, ‘હું રાજ છું ને મુને બ્રાહ્મણનો શાપ થયો છે ને મને સરપ ડંસ થાશે. એવી જે પશુબુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરીને તારી ગર્ભમાં રક્ષા કરી છે તે

ભગવાનને સંભાર.' સર્વ ભાગવતનો સાર આટલી વાત છે.' (૫/૪૧)

'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' એવી કથા થાય છે એમ કહીને શ્રીજમહારાજનાં દર્શન માટે અક્ષરઓરડીની ગિરદીમાં પહોંચી જતા સ્વામી દર્શનની સાથેસાથે કથાશ્રવણમાં પણ એકાગ્ર રહેતા હશે ! શ્રવણ બાદ મનન પણ કરતા હશે !

શ્રીજમહારાજ કથાવાર્તાના અત્યંત ઈશ્કી હતા. ગમે તેવી પ્રવૃત્તિમાં પણ તેઓ પુસ્તક પાસે રખાવી નિરંતર કથાવાર્તા કરતા રહેતા. (૨/૧૬) શ્રીજમહારાજની આસપાસ કેવું વાતાવરણ જમેલું રહેતું તેની વાત કરતાં લખાયું છે :

‘થાય કથા-કીર્તન નિત્ય ગાવણાં,
વાંચે નિત્યાનંદ નિત્ય, પુસ્તક રળિયામણાં.’

મહારાજે આ રીતે કરેલી અનંત વાતોનો સાર આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘મહારાજે અનંત પ્રકારની વાતું જીવના મોકશે અર્થે પ્રવર્તાવી છે પણ તેમાં ચાર વાતું છે તે તો જીવનું જીવન છે. તે શું તો એક તો મહારાજની ઉપાસના ને બીજી મહારાજની આજ્ઞા ને શ્રીજ મોટા એકાંતિક સાધુ સાથે પ્રીતિ ને ચોથું ભગવદી સાથે સુહૃદપણું, - એ ચાર વાતું તો જીવનું જીવન છે. તેને તો મૂકવી જ નહીં.’ (૩/૧૭)

‘સત્સંગિજીવન’ ગ્રંથનો સાર આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘વળી, સત્સંગિજીવનનું સાર મહારાજે શ્રીવાસુદેવવિમલામૃતધામવાસં છે એ સ્તોત્ર કાઢ્યું છે ને તેનું સાર છેલ્લો શ્લોક ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન કેશ્ચિત્ એ છે, તે પ્રમાણે રહે તો બહુ સારો થાય.’ (૬/૭૮)

‘જે જે લઘ્યું તે વાંચ્યું નહીં તો તે લઘ્યું શા કામનું ને જે જે વાંચ્યું તે વિચાર્યું નહીં તો તે વાંચ્યું શા કામનું...’ (૪/૮૨)

પોતાની આ વાત પ્રમાણે જ તેમનું જીવન હતું. વાંચેલી કે સાંભળેલી વાતના મર્મને પકડવામાં તેઓ ચતુર હતા.

વિશ્વની ગતિવિધિઓનો કયાસ કાઢતાં સ્વામી કહે છે : ‘દ્રવ્ય છે તે પાંચે વિષયનું કારણ છે. તે મળે તેમતેમ વિષયને અર્થ ઉદ્ઘમ થાય છે.’ (૨/૩૨) સાખ્યવાદનો પ્રણેતા કાર્લ માર્ક્સ પણ આ જ કહેતો : ‘Money is the motive force of the world.’ દ્રવ્ય એ જગતનું ચાલકબળ છે.

વિશ્વને ગતિમાં રાખતી એક અન્ય વાતનો ઉત્ખેખ કરતાં સ્વામી કહે છે :

‘મુક્તાનંદ સ્વામીમાં હેત થાય નહીં ને ભૂંડણ જેવી ડેશી હોય તેમાં હેત થાય. કેમ કે દૈવની માયાનો મોહ જ એવો છે.’ (૧/૧૫૦)... ‘ઓ (મોહ) પણ સમજીને કર્યું છે, નીકર તો બ્રહ્માંડ ચાલત નહીં.’ (૫/૧૪૮)

માનસશાસ્ત્રનો પિતા સિંગેન્ડ ફોર્ડ સ્ત્રી-પુરુષની અન્યોન્ય વાસનાને જ જગતના ચાલકબળ તરીકે ગણાવે છે.

વિશ્વમાં કાંતિ સર્જનારા વિચારકોની વિચારશીલતા અને સ્વામીની વિચારશીલતામાં કેટલું સાચ્ય જગ્ણાય છે ! વૈશ્વિક પરિસ્થિતિઓના કોઈ પણ સીધા અભ્યાસ કે બાધ્ય સુવિધાઓ વિનાયે કેટલું સચોટ તારણ સ્વામી આપી શક્યા છે !

આવું જ એક નકારી ન શકાય તેવું સર્વેક્ષણ રજૂ કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘અમે તપાસી જોયું તો જીવમાત્રને ખાવું, સ્ત્રી ને ધન એ ગજાનું જ ચિંતવન છે ને એનું મનન ને એની જ કથા ને એનું જ કીર્તન ને એની જ વાતું ને એનું જ ધ્યાન છે. ને તેમાં દ્રવ્યનું તો એક મનુષ્યજીતિમાં જ છે. બાકી ખાવું ને સ્ત્રી એ બેનું તો જીવમાત્રને ચિંતવન છે... ને ખાવું, સ્ત્રી ને ઊંઘવું એ ત્રણ વાતમાં ગુરુ કરવા પડતા નથી. નહિયુંના પ્રવાહ સમુદ્ર સન્મુખ ચાલે છે એમ જીવને વિષ્ય સન્મુખ ચાલવાનો ટાજ છે.’ (૧/૪૩)

અન્ય એક વાતમાં સ્વામી કહે છે : ‘આપણે તો વિષયનો સંબંધ હોય ત્યારે જ પ્રભુ ભજાય, તે વિના ભજાય નહીં. તે ખાવાનું, રહેવાનું આદિક સાનુકૂળ હોય તો ભજાય.’ (૧/૧૪૦) સત્સંગમાં આ સત્ય પણ પળેપળે અનુભવાય છે. સમૈયામાં ઉતારા-ભોજનની વ્યવસ્થા જળવાય તો સમૈયો સર્વોપરી અને કથા-વાર્તા-દર્શનનો ભરપૂર યોગ પ્રાપ્ત થયો હોય, છીતાં જો ઉતારા-ભોજનની વ્યવસ્થા ન જળવાય તો સમૈયામાં બરકત આવતી નથી. સત્સંગીઓના માનસનું અહીં સૂક્ષ્મ વિશ્વેષણ છે.

સત્સંગીઓના સમૂહને બહુકાળ સુધી જોઈને સ્વામી વાત કરે છે : ‘ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય સત્સંગમાં છે. તેની વિકિત જે, શાન શીખે છે ને સેવા કરે છે તે વધતા જાય છે; દેહાભિમાન વધારે છે તે ઘટતા જાય છે, ને કેટલાક તો બરોબર રહે છે ને વધતાઘટતા નથી. એ ત્રણ પ્રકારના છે તેને મોટા સાધુ દેખે છે.’ (૨/૬૫)

શ્રીજીમહારાજ વચ્ચ. સા. ૪માં કહે છે : ‘એક શ્લોક કરીને અથવા બે

શલોકે કરીને અથવા પાંચ શલોકે કરીને અથવા સૌ શલોકે કરીને અથવા હજાર શલોકે કરીને જે ચોખ્યું સમજાય તે ઢીક છે; જે સમજાણા કેડ આત્મા-અનાત્માના એકપણાનો લોચો જ રહે નહીં. અને ચોખ્યું સમજાઈ જાય તે જ સમજણ સુખદાયી થાય છે.' આ સત્સંગમાં દેહ-આત્મા જુદા છે તે વિવેક જાણવો ખૂબ અગત્યનો છે. આ વિવેક સમજયા વિના સત્સંગ નિર્વિઘ્નપણે પાર પડવો અશક્ય છે. પરંતુ આ સમજવું જેટલું અગત્યનું છે તેટલું જ અધરું પડા છે. આવી અધરી સમજણને પડા પોતાની વિચારશીલતાની પરિપાક સમી એક વાત દ્વારા સ્વામી સુંદર રીતે સમજાવે છે. સ્વામી કહે છે : 'મોઢામાં ખાવામાં હેઠલ્યા દાંત સાંબેલાં ને ઉપલ્યા દાંત ખાંડણિયા છે, પડા તેનો તપાસ કર્યા વિના ગમ પડતી નથી. તેમ જ દેહ તથા આત્મા જુદા છે, પડા વિચાર્યા વિના ગમ પડતી નથી. અને તપાસી જુએ તો જણાય જે સો વર્ષ મોર્ય નાતમાં કોઈ નહોતું ને વળી સો વર્ષ કેઝે કોઈ નહીં રહે.' (૨/૮૬) સાવ સ્થૂળ દાખાંતથી આરંભાયેલી સ્વામીની વૈચારિક નિજ્ઞા દેહાત્માના સંબંધ સુધી કેટલી સહજતાથી વિસ્તરી રહી છે !

અંગ્રેજીમાં કહેવાયું છે : It is better to know some of the questions than all of the answers. બધા જ ઉત્તરો જાણવા કરતાં થોડા પ્રશ્નો સમજ લેવામાં ધ્યાનીવાર વધુ શાશવધા રહેલું છે. સારી રીતે સમજાયેલો પ્રશ્ન અડ્યોઅડ્ય તો આપમેળે જ ઉકેલાઈ જતો હોય છે.

સ્વામી કદાચ આ સત્યને સારી પેઠે જાગતા હશે. તેમની 'વાતુ'માં આધ્યાત્મિક માર્ગે નડતા-કનડતા પ્રશ્નોનું નિર્દર્શન ખૂબ જીણવટપૂર્વક થયું છે. શ્રીજમહારાજે વચ્ચે. હમાં પોતાની સતેજ અન્વેષણ શક્તિના પુરાવા રૂપે સાધનામાર્ગમાં આવતાં નાનામાં નાનાં વિઘ્નોની સુપેરે છણાવટ કરી છે તેવી જ છણાવટ 'વાતુ'માં પડા થઈ છે.

સ્વામી કહે છે : 'જીવને ચાર ધાંટી મેં વિચારી રાખી છે. તેમાં એક તો પુરુષોત્તમ જાણવા, બીજી સાધુ ઓળખવા, ત્રીજી પંચવિષ્યમાંથી પ્રીતિ ઉભેડવી ને ચોથી આ જીવ ને દેહ એક થઈ ગયો છે તેથી આત્મા નોખો સમજવો. તે એ ચાર ધાંટી (વિઘ્ન) જબરી છે. તેમાંથે બેનું કામ ભારે છે. એક તો પંચવિષ્યમાંથી પ્રીતિ ઉભેડવી ને બીજી દેહથી જીવ નોખો જાણવો એ.' (૬/૨૫)

ગુજરાતી ભાષામાં સિંહની વર્તણૂક પરથી શબ્દ આવ્યો છે : સિંહાવલોકી

પ્રકૃતિ સિંહ ચાર ડગલાં આગળ ચાલે ને ઉભો રહી બે ડગલાં પાછળ જોઈ લે. પાછું વળી વળીને જોવાનો આ સ્વભાવ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં ખૂબ ઉપયોગી બની રહે તેવો છે. તે જીવનના સુકાનને ધ્યેય-ભગવાનથી મરડાવા દેતો નથી. પરંતુ આ અંતર્દૃષ્ટિ કરવામાં ઘણી અધરી છે. કઠોપનિષદ કહે છે:

पराज्जित खानि व्यतुणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

કશ્ચદ્વિર: પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષુદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન् ॥
 અગવાને ઈંડિયોને બહિર્મુખી બનાવી છે તેથી તે બહાર જ જુએ છે પણ
 અંદર જોઈ શકતી નથી. કો'ક ધીર પુરુષ જ આત્મતત્ત્વને જોવા પાછી વૃત્તિ
 વાળે હો

આ પ્રતિલોમ - પાછી વૃત્તિ વાળવામાં નડતાં ચાર વિધનોને પોતાની સતત આંતરશોધનમાં ગુંથાયેલી વૃત્તિ દ્વારા છતાં કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘પ્રતિલોમ કરવામાં ચાર વિધન છે. તેની વિકિત જે - સ્ત્રી, દ્રવ્ય, આ લોકની મોટાઈ ને કિયા.’ (૨/૬)

શંકરાર્થને શાસ્ત્રાર્થમાં માત કરનાર અમદાવાદના વયોવૃદ્ધ શાસ્ત્રી કૃષ્ણસ્વરૂપદાસને ભગતજી મહારાજે વાત કરી કે હવે આપ મૂર્તિ સંભારતાં શીખ્યો. ત્યારે તેમણે કહેલું કે આજે હવે હું ૮૨ વર્ષે ધ્યાન કરવા બેસું તો લોકો કહેશે ધરરે ઘડપણ આંખો મીચતાં શીખ્યો. તેઓ આ કાર્ય ન કરી શક્યા. આ જ્ઞાનવૃદ્ધ શાસ્ત્રીને આ લોકની મોટાઈ નડી, તો પેલા ગુલાબગર બાવાને અંતર્દૃષ્ટિ કરવામાં દ્રવ્ય નક્કું હતું. કુંડળનાં રાઈબા સમાધિનિષ્ઠ હતાં, પણ લોકની કિયામાં એવાં તો ગુંચાયાં કે સમાધિમાં બેસવા નવરાં થતાં નહીં. સ્ત્રી દ્વારા પ્રતિલોમુવજિનો છેદ ઊરી ગયો હોય તેવા ઋષિઓના દાખલાઓ આપણાં પુરાણોમાં ઘણા છે.

સ્વામીએ આપેલું વિધનોનું વિશ્લેષણ કેટલું વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે તે આ દાખાંતો પરથી સમજાય તેવું છે.

શ્રીજમહારાજે પ્રવર્તાવેલાં અનેક પ્રકારણો, સાધનો અને નિયમોમાંથી પણ સાર કાઢતાં સ્વામી કહે છે : ‘મહારાજે અનેક પ્રકારના સાધનનિયમ બતાવ્યાં છે, તેમાં મુખ્ય બ્રહ્મચર્ય છે..’ (૪/૮૫)

ધારી વખત માયા સત્તવગુણના દરવેશમાં આપણી અંદર પ્રવેશી જાય છે. જીવનમાં ગુણ અને દોષની એવી તો બેળસેળ થઈ જાય છે કે વ્યક્તિ પઢી

ગુજરાતી થેલીમાં દોષનો સામાન લઈને જીવનભર ચાલતો રહે છે. મોટા મહિનો પણ અહીં થાપ ખાઈ જતા હોય છે. કંઈકનો ત્યાગ કરે, પણ ‘મૈ ત્યાગ કર્યું’ના માનને સાથે લઈને ફરે. પોતે મૌન રહે પણ ‘હું મૌનપ્રત પાણું છું.’ તે બતાવવા થતા પ્રયત્નોનો ઘોંધાટ ભારે હોય !

ગુજરાત પાછળ ચૂપકીદીથી ચાલી આવતા આવા દોષો સ્વામીની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિમાંથી ચસકી શક્યા નથી. તે દોષને પરખીને, તે અન્યને ભરખી ન જાય તે માટે સ્વામી કહે છે : ‘ગુજરાતી દોષ રહ્યા છે, તે શું જે, પોતે ત્યાગ રાખે ને બીજાનો દોષ આવે, ને પોતે ન સૂવે ને જે સૂવે તેનો અવગુજ લે, ઈત્યાદિક બહુ વાત છે, તે અવશ્ય સમજવાની છે.’ (૨/૧૮૧)

ગુજરાતી રહેલા દોષને કળી જતી તેમની બારીક દૃષ્ટિ દોષમાં રહેલા ગુજરાતે વર્ણવતાં કહે છે : ‘દોષ રહે છે ને ટથી જતા નથી એ તે કેવળ દોષ જ છે કે તેમાં કાંઈ ગુજરાત પણ છે ? એ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર જે, દોષ પીડે તેથી સત્સંગમાં દીનાધીન રહેવાય, સત્સંગની ગરજ રહે અને ભગવાનની સુત્તિ થાય, ને દોષનો કંજિયો હોય તેથી જ્ઞાન થતું જાય, તે વિના એવી ગરજ રહે નહીં. માટે એ ગુજરાત છે.’ (૧/૧૨) ગુજરાતી રહેલા દોષ અને દોષમાં રહેલા ગુજરાતે સ્વામી સૂક્ષ્મ વિચારશીલતાથી સારી રીતે પકડી શક્યા છે.

નિરક્ષર જણાતા મૂળ અક્ષર ગુજરાતીતાનંદ સ્વામીની વિચારતા કરી મૂકે તેવી વિચારશીલતાની આ તો અલ્ય ઝાંખીઓ છે. બ્યક્ઝિતની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી માંડીને બ્રહ્મરૂપ થવા સુધીના વિશાળ ફલક પર તેઓની વિચારશીલ પ્રકૃતિએ ખેડાડા કર્યું છે.

જાન્સનો સાહિત્યસ્વામી રોમાં રોલાં કહે છે : ‘સતત વિચારશીલ જીવન જીવવું એ એક સાહસ છે.’ આ સાહસ ખેડનારા ગુજરાતીતાનંદ સ્વામી હતા.

પ્રસિદ્ધ ચિંતક જહોન રસ્કિને કહ્યું છે : ‘વિચારશૂન્યતા એ આજની મોટામાં મોટી સાર્વજનિક આપત્તિ છે.’ આવી આપત્તિથી ત્રસ્ત આજના સમાજમાં સ્વામીએ પોતાની તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ અન્વેષક શક્તિથી મૌલિક વિચારોનું જે પ્રદાન કર્યું છે, તેને જો આપણે અપનાવીએ તો આપણે અનેક આપત્તિઓથી બચી જઈએ તેમ છીએ.

અને આ જ આદર્શ અન્વેષકને અપાયેલી સાચી અંજલિ લેખાશે !!

પ. અડગ ધ્યેયનિષ્ઠ

ધ્યેયવિહીન જીવનદશા પર વેધક કટાક્ષ કરતાં જોઆના ફીલે સુંદર વાત કરી છે. તેણો કહ્યું : ‘હું વિચારતો હતો કે જીવન શા માટે છે ? પણ પછી તે કેવળ જીવવા માટે છે એ કારણ પણ પૂરતું લાગ્યું’ વિધાનનો ભાવાર્થ એટલો જ નીકળો કે બહુધા માણસો ધમણાની જેમ શાસ લેવામાં જ જીવન પૂરું કરી દે છે. તેમના જીવનમાં કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય હોતું નથી.

Where is the life we have lost in living ? - જીવવામાં જ ખર્ચી નાંખ્યું જીવન - એલિયેટે કહેલી આ વાત તદ્દન સત્ય જ છે.

એક વખત ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ગામડે વિચરણ કરીને મજેવડીના દરવાજેથી જૂનાગઢમાં પ્રવેશ્યા. તે વખતે કેટલાક બાળકો ત્યાં દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. સ્વામીએ તેમને ઊભા રાખીને પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાઓ છો ?’

‘કુંયાં નહીં.’ એમ કહીને બાળકો પાછા દોડાદોડી કરવા લાગ્યા.

આજે સમાજમાં આવી હેતુવિહીન દોડધામ વધી રહી છે ત્યારે સ્વામી એક લોકોત્તર પુરુષ તરીકે વધુ ને વધુ આપણને સ્પર્શી જાય છે. કારણ એ જ કે તેઓ જીવનમાં નિશ્ચિત ધ્યેય સાથે જીવ્યા છે.

જે વ્યક્તિના જીવનમાં ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તેના જીવનમાં એક વિરોધાભાસ રહ્યા છે - સૂસવતા તીરની જેમ. સૂસવતું તીર અતિશય ગતિશીલ છે, છતાંયે અતિ સુસ્થિર છે. તે ક્યારેય પોતાના માર્ગથી વિચલિત થતું નથી.

સ્વામીના જીવનમાં પણ આ રીતિનું દર્શન થાય છે.

સ્વામી પોતાના જીવનમાં અત્યંત ગ્રવૃત્તિમય રહ્યા છે. તેમણો અનેક વિકટ પરિસ્થિતિઓમાં જૂનાગઢનું મંદિર બાંધ્યું; સોરઠ દેશનાં પાંચસો ગામ તેઓ વર્ષમાં ફરી વળતા; જીવનના અંત સુધી, ૮૨ વર્ષ સુધી પદ્મરામાડીઓ કરી; હરિભક્તોનાં અનાજ પણ ઓળખે તેટલી આત્મીયતા ભક્તો સાથે કેળવી;

આજાથી મંદિરની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ સુધી ચલાવી... આટલા પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા છતાં તેઓ સ્થિર હતા. સ્વામી કહે છે : ‘અમારે તો હજારો કિયા કરાવવી પડે પણ આંખ મીંચીને ઉધાડીએ એટલી પળ જો ભગવાન વિસરાય તો તાળવું ફાટી જાય... જેમ માછલું છે તે જળમાં છાલેચાલે ને કીડા કરે છે, તેમ અમે બોલીએ-ચાલીએ ને કિયા કરીએ, પણ ભગવાનને મૂકીને તો કોઈ કિયા કરીએ જ નહીં.’ (૩/૬૫)

અત્યંત પ્રવૃત્તિમાં પણ સ્વામી શ્રીજીમહારાજમાં સ્થિર રહ્યા હતા.

જૂનાગઢ મંદિરના મહંત તરીકે સ્વામીએ અપ્રતિમ વ્યવહારકુશળતાથી વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. સ્વામીએ જ આ વાત કરતાં કહું છે : ‘વહેવારની વાતમાં કેટલાક કહે છે જે, સ્વામી સમજતા નથી. ને હું પણ ન માને એવો હોય તો કહું જે, અમે કાંઈ જાણીએ નહીં; પણ વહેવાર તો સ્વામીએ ચલાવ્યો એવો કેનેય આવડ્યો નહીં.’ (૫/૩૭૦)

આટલા કાળજી અને મમત્વપૂર્વક વ્યવહારમાં પરોવાયેલા હોવા છતાં સ્વામીને મન તેની મહત્તમા નહોતી. તેથી જ તેઓ બોલ્યા છે : ‘આજીએ કરીને આવી ધર્મશાળાયું તો અનંત કરીએ, પણ તેમાં બંધાવું નહીં. ને બંધાવું તો ભગવાન ને સાધુ બેમાં જ બંધાવું.’ (૧/૬૪)

નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ ધ્યેયને લીધે સ્વામી પ્રવૃત્તિઓના સપાટામાં પણ ફંટાયા નથી.

સ્વામીની આ વિરેખતાને પ્રશંસતા સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી પણ એકવાર ગઢામાં બોલી ઉક્ખા : ‘મહારાજે જુદાંજુદાં મંદિરના મહંત નીભ્યા, પણ ખરો વહેવાર તો જૂનાગઢના મહંત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને આવડ્યો કહેવાય. કેમ જે, એમણે નાગરોની આટલી ઉપાધિમાં પણ મંદિર પૂરું કર્યું. મંદિરનો વહેવાર સુધાર્યો. આખા સોરઠ દેશમાં સત્સંગ ફેલાવ્યો. સાધુઓને ધર્મનિયમમાં વર્તાવ્યા. આચાર્ય રહ્યુવીરજ મહારાજને રાજ કર્યા અને સાથે સાથે અખંડ કથાવાર્તા કરીને એક કાળ પણ મહારાજની મૂર્તિને ભૂલ્યા નથી. માટે એવા સદ્ગુરુ તો આખા સત્સંગમાં નથી. એ તો સર્વજ છે, સર્વદક્ષ છે, ધન્વંતર વૈદ્ય છે.’

નાનાં બાળકો કુદરડી ફરવાની રમત રમતાં હોય છે. એકબીજાનો હાથ પકડીને કુદરડી ફર્યા પછી, સ્થિર ઊભા રહીએ તોપણ દુનિયા ફરતી દેખાય

છે. એક જ કિયા સતત અને લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવે તો તેનો ફેર ચડતો હોય છે. સ્વીય બંધ કર્યા પછી પણ પંખો થોડીવાર સુધી ફરતો રહે છે. બ્રેક મારવામાં આવે તોપડા વાહન થોડુંક તો આગળ ઘસડાઈ જ જાય છે. આવી જ રીતે વ્યક્તિ પણ કિયા કરતાં કરતાં વર્કાલોલિક થઈ જાય છે.

સ્વામીની વાતુમાં આવે છે કે મોટામોટા ઋષિઓ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા તો આહૃનિક-નિત્યપૂજા, સાન, સંધ્યા, દેવાર્થનાદિક કર્મ વીસરી ગયા. (૨/૧૬) પરંતુ સ્વામીની વિશેષતા એ રહી છે કે આટાટલી કિયાઓ કરવા છતાં ક્યારેય તેમને કિયાનો વેગ લાગ્યો નથી.

સ્વામી કહે છે : ‘અમારો મત તો અનેક પ્રકારની કિયા કરાવીએ પણ કિયારૂપ થાવા દઈએ નહીં ને તેમાં બંધાવા દઈએ નહીં, ને અમારો મત તો એવો જે કિયા કરવામાં પણ કિયારૂપ ન થાવું ને કિયા મૂકીને પણ તેના મનસૂભા ન કરવા ને વ્યવહાર આવ્યો તે કિયા તો કરવી પડે, પણ તેણે કરીને જ પૂર્ણપણું માનવું નહીં...’ (૧/૩૧૮) વળી, એક બીજી વાતમાં પણ સ્વામી કહે છે : ‘કારખાનાં કરવાની રીતિ મહારાજે કહેલ જે, સાવજ હોય તે દિવસમાં ત્રણ તલવું નાંબે ને તેમાં આહાર મળે તે ખાય, ને નારડાં છે તે તો આખો દિવસ દોડતાં ફરે. તેમ કારખાનું કરવું તે સાવજની પેઠે એક મહિનો કરવું ને પછી પાછું છ મહિને કે વરસ દહાડે બીજું કરવું, પણ નારડાની પેઠે નિરંતર ભારે માસ ન કરવું.’ (૨/૧૨૨) ‘પ્રથમ કાંઈ નહોતું ને આટલાં કારખાનાં થયાં ને હજુ થાય છે ને વળી થાશો, એ તો વધતું જ જાશો, પણ મુખ્ય તો કથાવાર્તા, ધ્યાન અને મોટા સંતનો સમાગમ એ જ કરવાનું છે.’ (૨/૧૬૮)

આમ, સ્વામી કારખાનાં (મંદિરની પ્રવૃત્તિ) કરવા છતાં શું કરવાનું છે તેને વીસર્યા નથી. આ કિયા કરવામાં જ તેમણે પૂર્ણતા કે કૃતાર્થતા માની લીધી નથી.

એકવાર એક કઢિયો મહારાજની મૂર્તિ બનાવીને લાવ્યો. તેની કળા જોઈ સૌ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા જે, ભારે કલમ (કળા) છે. ત્યારે સ્વામી બોલેલા : ‘હા, એ તો બહુ સારું. પણ મેં તો બધુંયે જોયું તેમાં નિષ્કામીપણાની કલમ સૌથી ભારે જણાણી, તે કોઈથી ન રહે, માટે એ રાખવી.’ (૬/૧૪૬)

વ્યાવહારિક કુશળતા ક્યારેય જીવનના તત્ત્વ કે સતતનો વિકલ્પ બની શકે નહીં. આ વાત સ્વામીના ઘ્યાલ બહાર નથી. એટલે તેમણે ક્યારેય લૌકિક આવડતો કે વ્યાવહારિક કિયાથી પૂર્ણતા માની નથી અને મનાવા દીધી પણ નથી. સ્વામી તો કહેતા : ‘કેટલાક રસોઈ કરે છે, પાણી ભરે છે ને કેટલાક લખે છે, ભણે છે ને કેટલાક ખડ વાઢવા જાય છે ને કેટલાક ઢોર ચારવા જાય છે, ઈત્યાદિક કિયાઓ કરે છે. તે તો એમ જાણવું જે, એ સર્વ દેહનો વ્યવહાર છે તે કર્યું જોઈએ, પણ કરવાનું તો બીજું છે. તે શું જે, મહારાજની મૂર્તિની સ્મૃતિ રાખવી, ઉપાસના ને જ્ઞાન શીખવું, સત્સંગ-કુસંગ ઓળખવો ને સત્સંગમાં રહેવાય એવો દઢ પાયો કરવો, ઈત્યાદિક કરવાનું છે તે કરવું...’ (૨/૨૨)

વ્યક્તિ બહુધા શબ્દનો પૂજારી રહ્યો છે. શબ્દના અર્થને બહુ જ થોડા લોકો પામે છે. આપણે આગળ જોયું તેમ સ્વામીએ નિર્વાસનિક થવાના ધ્યેયને વળગીને વ્યવહારમાર્ગને ગૌણ કર્યા છે. પરંતુ તેનો ગલિતાર્થ એ નથી કે શ્રીજમહારાજે પ્રવર્તાવેલો પ્રવૃત્તિમાર્ગ ગૌણ કરવો. સ્વામી જ્યારે કહે છે કે ‘કરવાનું બીજું છે’ ત્યારે તેનો અર્થ એ હોઈ શકે કે રસોઈ કરતાંકરતાં મહારાજની મૂર્તિની સ્મૃતિ રાખવી. સ્વામી જ્યારે કહે છે કે ‘કરવાનું બીજું છે’ ત્યારે તેનો અર્થ એ જ હોઈ શકે કે પાણી ભરતાંભરતાં ઉપાસના અને જ્ઞાન શીખવાનું છે. સ્વામી જ્યારે કહે કે ‘કરવાનું બીજું છે’ ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય કે લખતાં-ભણતાં કે ખડ વાઢતાં કે ઢોર ચારતાંચારતાં જ સત્સંગમાં રહેવાય એવો દઢ પાયો કરવો.

સૂસવતું તીર ગતિમય હોવા છતાં પણ તે ગતિશીલ અવસ્થામાં જ સ્થિર રહે છે ને !

ધ્યેયને વળગીને પ્રવૃત્તિને અળગી કરવી તે સ્વામીને અભિપ્રેત નથી. એટલે જ સ્વામીએ એક વાતમાં કહ્યું છે : ‘જુઓને ! કેટલાક છે તે એક કિયાનું નામ લેવું નહીં ને પાણી પણ ભરવું નહીં ત્યારે એ શું ? શાલગ્રામને કારસો આવે, એ તે શું જાણતા હશે ? મુને તો એને જોઈને દાંત આવે છે જે, દૈવની માયા તો જુઓ ? શું ઘરે સૂઈ રહેતા હશે ? પણ તે અજ્ઞાન. ત્યારે શું ધ્યાન કરે છે ? ઊંઘ લે છે. આ અમને તો આમ જોઈએ ત્યાં ભગવાન દેખાય છે. એ પણ મૂકીને આવા સાધુની સેવા કરાવીએ છીએ તે બેય કરવું છે, પણ

મૂરખને શું સમજાય !” (૬/૧૦૮)

સ્વામીને દિવસભર મંહિરની પ્રવૃત્તિનું એટલું ભારણ રહેતું કે તેમાં આધ્યાત્મિક કિયાઓ જેવી કે આત્મવિચાર, અંતર્દૃષ્ટિ વગેરે થઈ જ ન શકે. તો તે માટે તેઓ સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠી જતા અને ગોપાળાનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી પાસે બેસી કામ, કોષ, કોધાદિક દોષોનું ખંડન કરતા, આધ્યાત્મિક ગોષ્ઠિ કરી લેતા. (૬/૪૩)

૬ આમ, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પ્રવૃત્તિના વેગમાં ધ્યેયને ભૂલ્યા નથી અને ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખીને નિર્ઝિક્ય પણ બન્યા નથી.

સ્વામી સાચા અર્થમાં ધ્યેયનિષ્ઠ હતા તો તેઓ એકાંગી બન્યા નથી, સર્વાંગી રહ્યા છે. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો સમન્વય કરી આપતી આ ‘વાતુ’ પરથી આ હકીકત જાળી શકાય છે.

ઉપર જણાવેલી ‘વાતુ’ ઉપરાંત સ્વામીએ નીચેની ‘વાતુ’માં પણ આવો જ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો સમન્વય આપણને બતાવો છે. જે તેમની અડગ ધ્યેયનિષ્ઠાને રજૂ કરે છે. ૧/૧૩, ૧/૬૪, ૧/૧૭૩, ૧/૨૩૩, ૧/૩૧૮, ૨/૨૨, ૨/૨૮, ૨/૮૧, ૨/૮૪, ૨/૧૩૧, ૨/૧૬૦, ૩/૭, ૩/૫૬, ૪/૪, ૪/૮૦, ૪/૧૨૨, ૫/૨૨, ૫/૩૪, ૫/૮૭, ૫/૧૪૩, ૫/૨૫૭, ૫/૩૧૨, ૫/૩૭૦, ૬/૪૩, ૬/૫૧, ૬/૧૦૮, ૬/૧૪૮, ૫/૮૮, ૫/૨૩૬ની સાથે ૧/૩૧, ૧/૧૪૬, ૧/૧૯૮, ૧/૩૨૪, ૨/૨૦, ૨/૧૦૨, ૨/૧૨૦, ૨/૧૩૮, ૨/૧૬૮, ૨/૧૭૪, ૫/૨૩, ૫/૪૧૦, ૬/૧૪૨, ૬/૧૪૮, ૬/૧૮૪, ૬/૨૦૭, ૫/૮૧, ૫/૧૦૪, ૫/૪૧૦, ૬/૪૪ સરખાવતાં આ સમન્વય સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તેમ છે.

શ્રીજીમહારાજે વચ્ચ.ગ.મ. ૨૭માં કહ્યું છે : ‘...જે અતિશય ત્યાગ રાખે અથવા દયા રાખે તેથી ભગવાનની ભક્તિ થાય નહીં, ત્યારે ઉપાસનાનો ભંગ થાય છે. અને પૂર્વ જે જે અતિશય ત્યાગી થયા છે તેના માર્ગમાં ઉપાસનાનો નાશ થઈ ગયો છે. માટે અમે એમ વિચારીને પરમેશ્વરની ઉપાસના રહેવા સારુ ત્યાગનો પક્ષ મોળો કરીને ભગવાનનાં મંહિર કરાવ્યાં છે. તેમાં જો થોડો ત્યાગ રહેશે તો પણ ઉપાસના રહેશે તો તેણે કરીને ઘણાક જીવનાં કલ્યાણ થશે. અને જેને ભગવાનની ભક્તિ કરવી તેને તો હુંદિયાની પેઢે દયા રાખ્યે પણ કેમ ઠીક પડે ? એને તો પરમેશ્વરને વાસ્તે પુણ્ય લાવ્યાં

જોઈએ, તુલસી લાવ્યાં જોઈએ, ભાજી-તરકારી લાવી જોઈએ, ડાકોરજીને વાસ્તે બાગ-બગીચા કરાવ્યા જોઈએ, મંદિર કરાવ્યાં જોઈએ. માટે જે અતિશય ત્યાગ રાખીને ને અતિશય દ્યા રાખીને મૂઢી વાળીને બેસી રહે તેણે બગવાનની ભક્તિ થતી નથી. અને જ્યારે ભક્તિએ રહિત થાય ત્યારે બગવાનની ઉપાસનાનો નાશ થઈ જાય, એટલે પછવાંથી અંધપરંપરા ચાલે. તે સારુ અમે મંદિર કરાવ્યાં છે...' શ્રીહરિનો આ અભિપ્રાય સ્વામીએ યથાર્થ રૂપમાં પચાવ્યો છે. પોતાનો ત્યાગી સ્વભાવ હોવા છતાં તેઓ કચવાયા વિના મંદિરની પ્રવૃત્તિમાં ભષ્યા હતા.

શ્રીજીમહારાજ વચ.૪. ૫ અને વચ.ગ.અં. ૩૦માં કહે છે કે આ દેહે કરીને બગવાનને ભજવા એ જ મોટી વાત છે. મહારાજની મૂર્તિ ભુલાય તો તાળવું ફાટી જાય તેવી રિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વામીએ મહારાજના આ વચનને પણ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે.

બે જુદાંજુદાં અંતિમો જેવાં શ્રીહરિનાં આ વચનોને સ્વામી જીવી શક્યા, કારણ કે તેઓના મનમાં ધ્યેય સ્પષ્ટ હતું કે 'મહારાજે ધૂપૂખાજ માર્ગ ચલાવ્યો છે તે શું જે, મંદિર, મેડિયું, ઘોડાં, ગાડાં આદિક અનેક વાતું પ્રવર્તાવી છે, પણ પોતાનો સિદ્ધાંત, જે કરવાનું છે તે મૂકી દીધું નથી. તે સિદ્ધાંત એ જે, નિર્વાસનિક થાવું ને ભગવાનમાં જોડાવું. પછી ગમે તે કામ કરો, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહો કે ત્યાગી થાઓ, પણ અંતે કરવાનું એ છે...' (૨/૮૪)

અડગ ધ્યેયનિષ્ઠાથી સ્વામી અંતિમવાદી બન્યા નહીં અને શ્રીજીમહારાજની પૂર્ણ પ્રસંન્તાને પાત્ર બન્યા હતા.

● ● ●

૬. ગુણ પ્રશંસક

'We like those who admire us; we don't like those whom we admire' - આપણો તેને ચાહીએ છીએ જે આપણી પ્રશંસા કરે છે, પણ તેને આપણે ચાહતા નથી જેની આપણે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા આ વાક્યમાં આબાદ પ્રકટ થઈ છે.

કોઈની પ્રશંસા કરવા છતાં તે વ્યક્તિ પ્રત્યે સેહ ન હોય, આત્મીયતા ન હોય, એટલું જ નહીં અણગમો હોય - આવું પણ બની શકે છે. આનું કારણ ઈર્ધા છે. ઈર્ધાને લીધે મનુષ્ય ક્યારેય સાચદિલીથી અન્યના ગુણ ગાઈ શકતો નથી. ઈર્ધાને લીધે જ વખાણ કરનાર ક્યારે વખ આડે તે કહી શકતું નથી.

ખેલદિલીપૂર્વક અને સંપૂર્ણ સચ્ચાઈથી અન્યની પ્રશંસા કરવી તે શૂરવીરનું કામ છે. જેના અંતરમાં ઈર્ધાનો અંશ પણ ન હોય તે જ આ કરી શકે.

સ્વામી આ અર્થમાં સાચે જ શૂરવીર હતા.

'ભગવાન ને ભગવાનના ભક્તના ગુણ ગાવા જેથી જીવ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય...' (૪/૧૪૦) આ કેવળ સ્વામીની સમજણમાં જ સચવાયેલું સત્ય નહોતું. તે સત્ય તેમના જીવનમાં પળેપળે ઉદ્ઘાટિત થતું જણાય છે. સંતો-ભક્તોના ગુણગાન સ્વામીએ અંતરની ઊલટથી તેમની 'વાતુ'માં ગાયા છે. આ ગુણગરબીઓના પદમાં નાના-મોટા, ભણેલા-અભણ, ગરીબ-તવંગર સહુનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. સર્વમાં જે કંઈ સારું દેખાયું તેને સ્વામીએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

સદ્ગુરુ ભૂમાનંદ સ્વામી માટે દલપતરામે લખ્યું છે : 'તેનાં નયન અને મુખારવિંદ જ આવનારના ત્રિવિધ તાપને શમાવી હેતાં. અને વચન તો પછી

નીકળે.'

શ્રીહરિના પ્રત્યેક પરમહંસની આ ઓળખ છે. તેઓનાં દર્શનમાત્ર જ અંતરના તાપ શમાવવા પૂરતાં થઈ રહેતાં. આવા પરમહંસોમાંના એક નિરંજનાનંદ સ્વામી હતા. સ્વામી કહે છે : 'નિરંજનાનંદ સ્વામી પાસે બેસે તો અંતર ટાકું થઈ જાય, તેમ એવા મોટા સાધુ પાસે બેસે તો સુખ આવે.' (૧/૬૮) નિરંજનાનંદ સ્વામીનો કોઈ પ્રસંગ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત નથી. તેથી અનુમાન કરી શકાય કે તે કાંઈ મહારાજના અગ્રિમ હરોળના પરમહંસ નહીં હોય. છતાં પણ, આવા નાના સંતના ગુણને પણ શોધીને સ્વામી તેમની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે ! સ્વામીની ગુણગ્રહણની વૃત્તિ કેટલી સૂક્ષ્મ હશે !

જીવનભર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવામાં આવે તોપણ ભગવાનને ઓળખવા અધરા છે. કેમ કે, ભગવાનનું જ્ઞાન બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા કરતાંથી અંતરતલની જાગૃતિની વધારે અપેક્ષા રાખે છે. મહારાજના સંતો બુદ્ધિમાં તો મેધાવી હતા, પણ સાથેસાથે અંતરથી પવિત્ર હતા. અને તેથી જ તેમના અંતરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ સહેજમાં છવાઈ જતો. મહારાજનો એક શર્ષ્ટ જીવનના સુકાનને મરોડવા પૂરતો થઈ રહેતો. આવા પરમહંસ સ્વરૂપાનંદ સ્વામી હતા. સ્વામી તેમની ઓળખ આપતાં કહે છે : 'એક શર્ષ્ટ કરીને તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામીને જ્ઞાન થાય ને આપણાને તો કરોડ શર્ષ્ટ પડે ત્યારે જ્ઞાન થાય, પણ તરત ન સમજાય.' (૧/૧૮૧)

'કેવા શુક્નમાં પર્વતે આપી હશે વિદાય,
નિજ ઘેરથી નીકળી નહીં હજ પાછી વળી નથી.'

પરમહંસોની આ જીવનશૈલી હતી. મહારાજને રાજુ કરવાનો તેમનો વેગ એટલો પ્રબળ હતો કે ગમે તેવાં પ્રલોભનો પણ તેમને નિર્ધારિત માર્ગથી ઝાવી શકતાં નહીં. વિષયના વાયરા પણ જેમની વૃત્તિને ફગાવી ન શકે તેવા સંતને પ્રશંસતાં સ્વામી કહે છે : 'કૃપાનંદ સ્વામી તો ગંગા જેવા ! તે જેમ ગંગાનો પ્રવાહ ચાર ગાઉમાં ચાલ્યો જાય છે, તે કોઈનો હઠાચ્છો હેઠ નહીં; તેમ તેમની વૃત્તિ કોઈની હઠાવી ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી પાછી હેઠ નહીં. તે એક દિવસ કૃપાનંદ સ્વામીની સમાધિ જોઈને સચ્ચિદાનંદ સ્વામીએ કહ્યું જે, અમારે કૃપાનંદ સ્વામીના જેવું હેત નહીં ને એવા હેતવાણા તે તો ગંગા જેવા...' (૩/૫૭) અન્ય એક વાતમાં પણ કૃપાનંદ સ્વામીના ગુણ

ગાતાં સ્વામી કહે છે : ‘કૃપાનંદ સ્વામી આદિક મોટામોટા સાધુના જેટલું આપણામાં બળ નહીં, માટે મોટાની બરોબર સાધન કરવાનો વાદ મૂકીને અગિયાર નિયમ પાળવા એટલે તેમના જેવું બળિયું થવાશે.’ (૧/૨૨૪)

પંચવિષયને દોકરે ચાડાવીને ભક્તિ કરતા ભક્તોને બિરદાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘આપણામાં વિષયની અરુચિ તો નિષ્ઠુણાનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી, માઝો ભક્ત તથા રણાંદજી ઉનાવાળા એવા ઘણાકને હશે...’ (૧/૩૦૭) અહીં ફક્ત સંતો જ નહીં, પણ નાનામાં નાના હરિભક્ત સુધી તેમની ગુજરાતી વૃત્તિ વિસ્તરેલી જગ્યાય છે.

૭ સામાન્ય રીતે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ વિરોધાભાસી ગુણો ગણાય છે, જગ્યાય છે. વૈરાગ્યની પ્રબળતા ભક્તિની હરિયાળીને બાળી મૂકે છે, તો ઘણીવાર ભક્તિની ભીનાશમાં વૈરાગ્ય સરી જાય છે અને દંભનો કોહવાટમાત્ર બચવા પામે છે. આ બંને અંતિમોનો સુમેળ સાધવો તેમાં સામાન્ય સાધકનું ગજું નથી. તેવા વિરલા કો'ક જ મળે. એવા વિરલ મહારાજના સંતો હતા. નિષ્ઠુણાનંદ સ્વામી અને કૃપાનંદ સ્વામી મૂર્તિમાન વૈરાગ્ય જેવા હતા, છતાં મહારાજ પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમભક્તિ પણ હતી. તેમની આ વિલક્ષણતાની પ્રશંસા કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘પુરુષને સ્ત્રીના જેવું હેત ભગવાનમાં થાય નહીં. એને તો જ્ઞાને કરીને હેત થાય ને કૃપાનંદ સ્વામીનું ને નિષ્ઠુણાનંદ સ્વામીનું હેત સ્ત્રીના જેવું, એમ મહારાજ પણ કહેતા...’ (૧/૩૭૧)

કૃપાનંદ સ્વામી માટે સ્વામીએ લખ્યું છે કે તેઓ બાર મહિના મહારાજની સેવામાં રહ્યા, પણ લેશપણ વાંકમાં ન આવ્યા. સમાસમાની ભક્તિમાં કેટલા તત્પર રહ્યા હશે ! સદ્ગુરુ નિષ્ઠુણાનંદ સ્વામી મહારાજને ભક્તિથી પાનબીડાં બનાવી આપતા. આ સેવા તેમણે લગભગ મહિના સુધી સતત કરી હતી તેવો ઉલ્લોખ તેમણે પોતાના ‘ભક્તચિંતામણિ’ ગ્રંથમાં કર્યો છે. વરતાલમાં હિંદેણો અને ડબાણના યજનમાં સિંહાસન પણ તેમણે ભક્ત રેરીને તૈયાર કર્યા હતાં. આ સંતોના ભક્તિપૂર્જ વૈરાગ્યને સ્વામીએ નીરખીને જોયો હશે. પણ આવતાં તેની પ્રશંસા કરતાં તે અચકાયા નથી.

સંસ્કૃતમાં ઉક્તિ છે :

સકામ: સર્વસ્ય કિઙ્ગર; નિષ્કામ: કસ્ય કિઙ્ગર: ?

જેના અંતરમાં લાલસા છે તે સર્વનો ગુલામ થઈને જીવે છે. જેને દુનિયાની કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી કશાયની અપેક્ષા નથી તેની આગળ સમાટનો વૈભવ પણ જંખવાણો પડી જાય છે. સ્વામીએ તેથી જ કબું હશે : ‘ઈદ્રિયારામ હોય તે દબાય, પણ આત્મારામ હોય તે ન દબાય. કેમ જે, ઈદ્રિયારામને તો સેવા કરીને કે પદાર્થ આપીને પણ દબાવીએ પણ આત્મારામ શા સારુ દબાય ? કેમ જે, એને તો કાંઈ જોઈએ જ નહીં અને એ તો અનંતને દબાવી દે પણ પોતે દબાય નહીં.’ (૧/૮) શ્રીજમહારાજના એક-એક પરમહંસ આવા આત્મારામ પુરુષ હતા. એવા સંતોની પ્રશંસા કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘...ગમે એવો હોય તેને પણ સેવાએ કરીને કે પદાર્થ કરીને રાજુ કરીએ ને પદાર્થ કરીને રાજુ ન થાય એવા તો કૃપાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી એ કોઈ રીતે ન જિતાય. કેમ જે, એને તો સેવા કે કોઈ પદાર્થ જોઈએ નહીં...’ (૨/૧૭૩)

કૃપાનંદ સ્વામીને એકવાર ફિફાદના રાઠોડ ખોડા ભક્તે રેશમી કોરનું ધોતિયું પહેરવા આખ્યું ને ફાટે નહીં ત્યાં સુધી પહેરવા કબું. સ્વામી એવું તસોતસ પહેરીને બેસવા ગયા કે બેસતાંવેત તે ફસડી ગયું. સ્વામીએ કાઢીને તે પાછું આપી દીધું. ગોપાળાનંદ સ્વામીને પણ બાપુ શિવરામે જ્યારે આવી જ બેટ ધરી ત્યારે તેમણે પણ તે પ્રકારે જ કરેલું.

સંતોની આ રૂચિને જોઈને સ્વામી તેને પ્રશંસી રહ્યા છે.

સ્વામીએ એક વાતમાં એવું પણ લઘ્યું છે કે ‘....ગોપાળાનંદ સ્વામી તે તો દરિયા જેવા ! તે તો અનંત જીવને સુભિયા કરી નાંખે એવા હતા. એમ કહીને બોલ્યા જે, જેવા રધુવીરજી મહારાજ હતા ને જેવા ગોપાળાનંદ સ્વામી હતા, તેવા તો જણાણા જ નહીં !... એવા મોટા વિના મહારાજનો સિદ્ધાંત કોણ કહેશે ?...’ (૩/૫૭)

‘બ્રહ્માનંદ કહે રે, એમ સમજે તે જન શૂરા;

તન કરી નાંખે રે, ગુરુવચને ચૂરેચૂરા...’

બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ ગાયેલી આ પંક્તિઓ એ પરમહંસોની જીવનપ્રાણાલી બની ગઈ હતી. ગુરુના વચન - મહારાજના વચન પર તેઓ સધણું કુરબાન કરવા તત્પર રહેતા. શાબ્દ, માર કે પરિસ્થિતિને સહન કરીનેય તેઓ મહારાજના વચનને હેઠું ન પડવા દેતા. પરમહંસોની આજાપાલનની આ

ઉત્કટ્ટતાને અંજલિ આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘આત્માનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી તો જે આજ્ઞા કરે તે તત્કાળ માની લે ને તેમને વચ્ચના અધ્યર જીવનારા કદ્યા છે...’ (૫/૮૨)

સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામીની સ્વરૂપનિષ્ઠાને વખાણતાં સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘મનુષ્યભાવ, દિવ્યભાવ એક સમજ્યા હોઈએ ને નિશ્ચય કર્યો હોય પછી ભગવાન ઉગમગાટ કરાવે ને ફેરવવાનું કરે, તોપણ ફરવું નહીં, જેમ નિત્યાનંદ સ્વામી ન ફર્યા તેમ.’ (૫/૨૭૩)

આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજની રહેણી-કરણીની પ્રશંસા કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘એક દિવસ મહારાજે મુને કહ્યું હતું જે, ધર્મકુળમાં રઘુવીરજી જેવો કોઈ નથી, તે વાત સાચી. કેમ જે એની રેણી (રહેણી) કે સ્થિતિ તે ક્યાંઈ ન મળે, ને ત્યાગની છટા પણ મહારાજના જેવી જ...’ (૬/૧૫૬)

નિષ્ઠુળાનંદ સ્વામીએ તેમના પદમાં આણસમજણાયુક્ત ત્યાગની વાત કરી છે :

‘ઉપર તજે અંતર ભજે, એમ ન સરે અર્થજી;
નિષ્ઠુળાનંદ એ વર્ણ-આશ્રમથી, અંતે કરશે અનર્થજી.’

સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ સાંસારિક સુખનો રસ મનમાં રહી જાય છે. તેથી જ સંસારનું બંધન તોડનાર સંતો ચેલા, પદાર્થ, ગાઢી અને માન-મોટપના બંધનમાં ફસાઈ જાય છે. સાંસારિક બંધન કરતાં પણ આમાંથી છૂટવું અધરું થઈ પડે છે.

સર્વનિવાસાનંદ સ્વામી જ્યારે ગોપાળાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવા વરતાલ જવા તૈયાર થયા, ત્યારે આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ તેમને મંદિરની મહત્તમાઈ, રથ, સેવકો બધું આપવા તૈયાર થયા. છતાં સર્વનિવાસાનંદ સ્વામી તેમાં ન બંધાયા. તેમના આ જ્ઞાને યુક્ત વૈરાગ્યને વખાણતાં સ્વામી બોલ્યા : ‘સંસારનું બંધન તો શું પણ તેથી અનેકગણું બંધન તોડીને સર્વનિવાસાનંદ સ્વામીએ મોટાનો સમાગમ કર્યો...’ (૨/૧૧૦)

આમ, સ્વામી નિરંજનાનંદ જેવા નાના પરમહંસથી માંડીને સત્સંગના સ્તંભસમા ગોપાળાનંદ સ્વામી અને માવો ભક્ત જેવા સામાન્ય સ્થિતિના હરિભક્તથી માંડીને રઘુવીરજી મહારાજ સુધીના ભક્તોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી શક્યા છે. જે વ્યક્તિના અંતરમાં મત્સરનો લેશ ન હોય તે જ આ રીતે

જાહેરમાં અન્યને પ્રશંસી શકે.

ગુજરાતીતાનંદ સ્વામી આવા ગુજરાઠી અને નિર્મત્સર સંત હતા.

સ્વામીની આવી નિર્મળ ગુજરાઠક દસ્તિની એક અન્ય વિરોધતા પણ ઉડીને આંખે વળગે તેવી છે.

પોતાથી બિન્ન ક્ષેત્રમાં આગળ વધતી વ્યક્તિની પ્રશંસા કરવી સહેલી છે, પરંતુ પોતે જે ક્ષેત્રમાં હોય તે જ ક્ષેત્રમાં આગળ વધતી અન્ય વ્યક્તિની પ્રશંસા કરવી મુશ્કેલ બને છે. તેમાંથી સહાધ્યાય અને સાથે સહવાસ હોય ત્યારે તો અત્યંત કઠિન ! તેવે વખતે તો હરીફને મહાત કરવાના જ વિચાર આવે.

જીથિ કહેડ પોતાના સગા પુત્ર અભ્યાવકની વિદ્યાનું તેજ પણ જરવી શક્યા નહોતા ને શાપ ફટકારી દીધો હતો. આઠ યોગેશ્વરો નવમા પ્રબુદ્ધને કોથળમાં પૂરી કુવામાં ફેંકવા તૈયાર થયેલા, તેમાં આ જ વૃત્તિ કામ કરી ગઈ હતી ને ! તબીબ ક્યારેય બીજા તબીબની કે વકીલ ક્યારેય અન્ય વકીલની પ્રશંસા ન કરી શકે.

સ્વામી અહીં નોખા તરી આવે છે. તેઓ તો સતત સહવાસ અને સહાધ્યાયમાં પણ સમકાલીન પરમહંસોના ગુજરાતી શક્યા છે.

સાપને સાણસામાં પકડી રાખે તેમ સ્વામી મહારાજની મૂર્તિને ધારીને વિચરતા. છતાં સ્વામી કહે છે : ‘...તેલધારાવૃત્તિ મૂર્તિમાં રહે એ તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામી આદિકની વાત છે...’ (૧/૨૮૨)

શ્રીજમહારાજે સ્વધામગમન પૂર્વ સર્વે સંતો અને સત્સંગીઓને આજ્ઞા કરેલી કે ‘વરસોવરસ એક માસ રે, કરવો આ મંદિરમાં નિવાસ રે.’ દરેક વર્ષમાં એક માસ જૂનાગઢ સ્વામીનો સમાગમ કરવા જવું, કારણ કે સ્વામી મહારાજનો હૃદગત અભિપ્રાય જાણવામાં અને કહેવામાં કુશળ હતા. છતાં પણ સ્વામી કહે છે : ‘મહારાજનો ને મોટા સાધુનો જે હૃદગત અભિપ્રાય જાણવો તે તો બહુ જ કઠણ છે. તે તો ક્યારે જણાય, તે એક કલ્ય સુધી જો મુક્તાનંદ સ્વામી તથા ગોપાળાનંદ સ્વામી તથા કૃપાનંદ સ્વામી એવાને સેવીએ ત્યારે જણાય...’ (૩/૨૫)

સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘અમને ગોપાળાનંદ સ્વામીએ પુરુષોત્તમપણાની વાત કરી નથી. અમે તો વચ્ચનામૃતમાંથી અમારી મેળે સમજ્યા છીએ.’ (૫/૬૮)

શાસ્ત્રમાંથી જ સધળું સમજું જાય તેવી ઉત્તમ પ્રકા અને કક્ષા સ્વામીની હતી. છતાંયે પોતાના આ ગુણાને ટાંકીને અન્ય સંતોને આગળ કરતાં સ્વામી કહે છે, ‘....એક શબ્દે જ્ઞાન તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામીને જ્ઞાન થાય ને આપણને તો કરોડ શબ્દ પડે ત્યારે જ્ઞાન થાય, પણ તરત જ ન સમજાય.’ (૧/૧૮૧)

સ્વામી બૃહસ્પતિસમા વક્તા હતા. ઉપનિષદમાં કદ્યું છે તેમ ‘મિદ્યન્તે હૃદયગ્રનથિ: (હૃદયગ્રનથિ ને ભેદનારી) છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ (સર્વ સંશયોને છેદનારી)’ તેમની વાતો હતી. છતાં પણ સ્વામી કહે છે : ‘મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા મોટા સાધુ વાત કરે તો બે હજાર માણસની સભા બેઠી હોય તે સૌના સંકલ્પના ઉત્તર થાતા જાય, એમ મહારાજના સાધુ તો જાણે ને વાત કરે.’ (૧/૩૨૩)

પગમાં બાવળની શૂળ વાગે તો કરડકરડ કરતી તૂટી જાય તેવા ચરચા અને દેહનો અનાદર તો પોતાના પણ હતા, છતાં સ્વામી કહે છે : ‘દેહનો ભાવ ન જણાય એવા તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામી. કેમ જે એ તો દેહમાં વરતે નહિ ને બીજાને તો દેહના ભાવ જણાય છિ...’ (૧/૧૮૦)

સ્વામી વચનની મૂર્તિ હતા. શ્રીજની આજ્ઞા તેમણે ક્યારેય ઉલ્લંઘી નહોતી. રેશમી ફૂમતું અડે ને તેમને જડભરત સાંભરી આવત્તા. મિદ્યાન સામે આવે ને પાંચસો પરમહંસો જાણે પોતાનું ગળું જાલીને જમતા રોક્તા હોય તેવું દુઃખ તેમને થતું. તેમના કાનમાં ભણક વાગતી, ‘ખાઈશ મા, જેર છે.’ છતાં સ્વામી પોતાનો આ મત છુપાવીને અન્યને પ્રશંસતાં કહે છે : ‘કૃપાનંદ સ્વામીનો એમ મત જે, ગળામાં ઊની કોશ ધાલે એટલી પીડા થાય, તોપણ ભગવાનની આજ્ઞા લોપવી નહીં.... ને વિષયની બીક તો એવી રહે જે, અલ્ય વચનમાં ફેર પડે તો મહત વચનમાં ફેર પડ્યો હોય, એટલી બીક વાગે. તે મેં એક દિવસ નજરે દીકું છે...’ (૩/૫૭)

નિર્મત્સરતા કોણે કહેવાય, ગુણગ્રાહક દર્શિ કેવી હોય તેની વ્યાખ્યા સમજવા માટે સ્વામીની ‘વાતુ’ પર નજર ફેરવી લેવી જોઈએ, તેમ લાગે છે.

૭. બળપ્રેરક ઉદ્ગાતા અને ઉત્તમ શ્રોતા

‘શબ્દ માર્યા મરી ગયા, શબ્દ છોડ્યાં રાજ;
જેણે શબ્દ વિચારિયા, તેના સરિયાં કાજ.’

શબ્દની શક્તિનો મહિમા આ લોકપ્રસિદ્ધ પંક્તિમાં ગવાયો છે.

શબ્દમાં શક્તિ છે - માણસને શબ્દ બનાવવાની અને માણસને શિવ
બનાવવાની પડા. Word power - એ કેવળ શબ્દભંડોળ માટે વાપરવો હવે
ઉચ્ચિત નથી. Word power અને world power લગભગ લગોલગ ચાલી
રહ્યા છે.

આવો શક્તિશાળી શબ્દ બળ, કળ અને છળયુક્ત બોલી શકાય છે.
બળયુક્ત શબ્દ બળ પ્રેરનારો બને છે. કળયુક્ત શબ્દ તો અકળ. તે વિકાસ
પડા કરાવી શકે ને રકાસ પડા લાવી શકે. છળયુક્ત શબ્દને બહુધા આકંદ
અને નિકંદન સાથે સંબંધ હોય છે.

આ ત્રણ પ્રકારમાં સ્વામીના શબ્દો પ્રથમ કક્ષાના છે. તેઓ એક બળપ્રેરક
ઉદ્ગાતા હતા. જરૂરમાં પણ જીવન પ્રગટાવે તેવું તેમના શબ્દોમાં જોમ છે.
હતાશમાં પણ હામ પૂરે તેવું તેમાં તેજ છે.

અંગ્રેજીમાં કહેવાયું છે : The greatest source of energy is pride in
what you are doing. આપણે જે કાર્ય કરતા હોઈએ તે કાર્ય વિષેનું પૂર્ણ
ગૌરવ એ શક્તિનો અખૂટ સોત બની રહે છે.

સ્વામીએ ‘વાતુ’ દ્વારા આશ્રિતોના અંતરમાં આ ગૌરવ પ્રગટાવ્યું છે.

સ્વામી કહે છે : ‘આ સર્વ કામ મૂકીને આવીને નવરા બેસીને વાતું સાંભળીએ છીએ તે એમ સમજવું જે, કરોડ કામ કરીએ છીએ. તે શું જે, જમપુરી, ચોરાસી, ગર્ભવાસ એ સર્વેને માથે લીટા તાણીએ છીએ, પણ નવરા બેઠા છીએ એમ ન સમજવું.’ (૧/૫૦)

વળી, બીજી એક વાતમાં સ્વામી કહે છે : ‘ભગવાન ભજાએ છીએ તેમાંથી બહુ જ મોટો લાભ થાશે, તે એક બ્રહ્માંડ જેટલો ન કહેવાય ને સો બ્રહ્માંડ જેટલો પણ ન કહેવાય.’ (૧/૧૪૩)

આવી અનેક વાતું દ્વારા કાર્યગौરવ પ્રગટાવીને સ્વામીએ હરિભક્તોમાં અખૂટ બળ સીંચ્યું હતું.

યોગીજી મહારાજ એક વાક્યપ્રયોગ વારંવાર કરતા : ‘જાતનું બળ રાખવું.’ જાતનું બળ એટલે પોતાની જાત-આત્મા, બ્રહ્મનું બળ. આ બળ રાખવાનું યોગીજી મહારાજ સહેતુક કહેતા હશે, કારણ કે જ્યારે વ્યક્તિને ‘સ્વ’નું ભાન થાય છે ત્યારે એ સભાન બને છે. એ સ્વત્વમાંથી પ્રગટેલી પુરુષાર્થની સત્ત્વવતી ભાગીરથીને કોઈ જ અવરોધ ખાળી શકતો નથી, રોકી શકતો નથી. વાચિમતા જે કાર્ય કરી શકતી નથી તે અંતરમાં પ્રગટેલી પોતાની અસ્મિતા કરી શકે છે.

સ્વામીએ આવું ‘જાતનું બળ’ અનેક વાતું દ્વારા ભક્તોમાં પૂર્યું છે. સ્વામી ભક્તોને કહેતા : ‘આપણે પોતાના સ્વરૂપને અક્ષર માનવું. તે ન મનાય તો-પણ સ્થૂળ દેહને પોતાનું માનવું નહીં, ને મહારાજનો મત તો ત્રાણેય દેહને ન માનવા ને અક્ષર માનવું. એ તો જેમ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ થયો તે બ્રાહ્મણ, તેમ આપણને ભગવાન મળ્યા તે અક્ષર માનવું.’ (૧/૨૫૬)

વળી, એક વાતમાં સ્વામી કહે છે : ‘આપણને તો ભગવાન મળ્યા છે તે પોતાને અક્ષર માનવું એમ બોલ્યા. તે વાત ઉપર પ્રશ્ન પૂછ્યો જે, વિષય પરાભવ પમાડતા હોય ને અક્ષર કેમ માનવું ? ત્યારે ઉત્તર કર્યો જે, વિષય તો દેહના ભાવ છે તે એક પડાંએ રહ્યા છે, તોપણ અક્ષર માનવું, પણ આત્માને નરકનો કિડો માનવો નહીં ને આપણે તો જેમ વામનજી બેળી લાકડી વધી તેમ વધતા જઈએ છીએ.’ (૧/૨૮૩)

સ્વામી પોતાની બળપ્રેરક વાતો દ્વારા ભક્તોનાં હૈયાંમાં ઉત્સાહની એવી તો ભરતી લાવી દેતા કે ફરી સૌ આ કપરા માર્ગ ચાલવા તત્પર થઈ જાય.

આધ્યાત્મિક માર્ગ એ નેવાનાં પાણી મોખે ચડાવવાનો માર્ગ છે. અહીં તો વિષયની ફોજો સામે જરૂરતાં આગળ વધવાનું હોય છે. તેમાં સ્વામી કહે છે તેમ દેહને લઈને, દેશને લઈને, કાળને લઈને જીવ જ્લાનિ પામી જાય. (૧/૧૪૫)

પણ જ્યારે જીવ જ્લાનિ પામીને મ્લાન બની જાય, ત્યારે સ્વામી તેમાં પ્રાણ કુંકતાં કહેતા : ‘આપણાને મહારાજ માયા તે આપણે અક્ષરરૂપ માનવું પણ દેહ હું નહીં. ને વિષય પરાભવ કરે એ તો દેહનો રાહ જ છે, તોપણ અક્ષર માનવું.’ (૪/૧૧૧)

સ્વામી આમ પણ કહીને આત્માની જાગૃતિ પ્રેરતા : ‘બ્રાહ્મણનો દીકરો બ્રાહ્મણ કહેવાય, વાણિયાનો દીકરો વાણિયો કહેવાય, તેમ આપણે પુરુષોત્તમની ઉપાસનાનો દેહ બંધાણો તે અક્ષરરૂપ થયા છીએ માટે પોતાનું સ્વરૂપ અક્ષર માનવું.’ (૫/૧૩૦)

‘આપણે ભગવાનના છીએ પણ માયાના નથી એમ માનવું.’ (૧/૨૩૦)

આમ, પોતાની જાત પ્રત્યે અને પોતા દ્વારા થતાં કાર્ય પ્રત્યેની અસ્મિતા અને ગૌરવ પ્રગટાવે તેવા બળપ્રેરક ઉદ્ગાતા સ્વામી હતા. ભક્તોની આધ્યાત્મિક મગતિ માટે તેમણે તેમના હૃદયમાં અસ્મિતાનાં પુષ્પો ખીલવ્યાં છે, અને તેમની ગતિને અનેકગણી વધારી આપી છે.

આધ્યાત્મિક માર્ગ એ ધીરજનો માર્ગ છે. ગૌડપદાચાર્ય કહે છે : ઉદદેર્યત્કુશાગ્રેણકબિન્દુના । - ધાસના તણખલા વડે સમુદ્રને ઉલેચતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી ધીરજ આ માર્ગમાં જોઈએ.

શ્રીજમહારાજ પણ વચ્ચ.ગ.મ.૧માં આ જ વાત કરતાં કહે છે : ‘...જે એવી રીતે સારા-નરસા વિષયમાં સમાન બુદ્ધિ થવી, તે તો જાણે જે એક દિવસે જ એમ કરી લાઉં ને નિર્માણી થાઉં, એમ ઉતાવળે એ કામ થતું નથી. એ તો હળવેહળવે આદર રાખે તેને થાય છે.’

પરંતુ સાધના પછી પણ જ્યારે સાધક આધ્યાત્મિક અનુભવોથી વંચિત રહે, ત્યારે શ્રદ્ધાનાં દિવેલ ખૂટવા માંડે છે. તેવે વખતે તે બુજાતા દીપકની વાટ સંકોરનાર કોઈકની જરૂર પડે છે. સ્વામીએ પોતાની વાત દ્વારા ભક્તોની આ ખેવના કરી છે.

સ્વામી ધીરજના પાઠ આપી બળ સીચતાં કહે છે : ‘આ વાતુમાંથી તો

બ્રહ્મરૂપ થવાશે ને બાળ, જોબન ને વૃદ્ધ એ ત્રણ પ્રકારની સ્ક્રિયું ને કચરો ને કંચન એ સર્વે સરખું થઈ જાશે ને કાંઈ દીહું નહીં ગમે એવું થાશે. ત્યારે કહેશો જે વાતું સાંભળીએ છીએ ને કેમ થાતું નથી? તે તો આજ આંબો વાવે ને કાલે કેરી કેમ થાય? પણ એ જ આંબો દસ વરસનો થાય ત્યારે એમાંથી કેરિયું થાય છે. એમ થવાનું છે.' (૧/૩૩)

એક વાર નથું પટેલે સ્વામીને પૂછ્યું છે, 'અહો અહો કેમ થતું નથી?' ત્યારે સ્વામીએ એમની નિરાશાને ખંખેરતાં કહેલું : 'આપણે તો દેહ છતાં જેના બેગા રહ્યા છીએ તે જ તેડવા આવશે, બીજા નહીં આવે ને મરીને તેના બેગું રહેવું છે... ને ચામડાની મસક પલળતી જાય તેમ પાણી સમાતું જાય તેમ ધીરેધીરે થતું જાય છે.' (૫/૬૮)

ઠેડ અક્ષરધામ સુધી લઈ જવાની બાંધખરી આપીને સ્વામી અહીં ભક્તને જાગ્રત અને નિર્ભય કરી રહ્યા છે.

ધર્માંધીવખત પંચવિષય કે સ્વભાવની હેરાનગતિ વ્યક્તિને ભગવાનના માર્ગમાંથી ફંગોળી દે છે. દોષોની પ્રવૃત્તિ પ્રબળતાથી થાય ત્યારે સાધક નાસીપાસ થઈ જાય છે. આવી મૂંજવાડાભરી પરિસ્થિતિમાં સ્વામી હિંમત આપતા કે જ્યારે દુર્યોધનને ને પાંડવને કણ્ઠિયો થવાનો આદર થયો, ત્યારે દુર્યોધન પાસે દૈત્ય સર્વ આવીને કહે જે, 'અમે કૃપાચાર્યમાં, દ્રોષાચાર્યમાં ને ભીષ્મપિતા આદિકમાં પ્રવેશ કરશું. માટે યુદ્ધ કર્ય' એમ કહ્યું. તેમાં કહેવાનું શું છે જે, આપણામાં કામ, કોધાદિક માંહિલા દોષ આવીને પ્રવેશ કરે, ત્યારે મોટાનો અવગુણ આવે ત્યારે ન કરવાનું પણ થાય; ત્યારે જાણવું જે, મારામાં દૈત્યે પ્રવેશ કર્યો છે પણ હું એવો નથી એમ સમજવું. (૧/૬૨)

ભક્તોના આવા નિર્બળ મનોભાવોને કળી જઈને તેમને બળ પ્રેરતાં સ્વામી એક વાતમાં કહે છે : 'કેટલાક વાત એમ કરે છે જે, દેવલોક વગેરેમાં જાવું નથી ને અલ્ય વિષયમાં તો લેવાઈ જાય છે તેનું શું કારણ? ને તે અક્ષરધામમાં જાશે કે નહીં? ત્યારે ઉત્તર કર્યો જે, અજ્ઞાન છે તેથી વિષયમાં લેવાય છે પણ પ્રગટ ભગવાન તથા આ સાધુનો દઢ આશરો છે તો તે અક્ષરધામમાં જ જાશે.... ત્યાં દસ્તાંત દીહું છે, ગાયકવાડનો છોકરો મૂળા સારુ રૂવે પણ રાજ તેને જ મળશે.' (૫/૧૧)

આવી રીતે વખતોવખત ધીરજ અને શ્રદ્ધાના સિંચન દ્વારા સ્વામીએ

ભક્તોની આધ્યાત્મિક જ્યોતિને ઓલવાઈ જતી બચાવી છે. જેથી ભક્તો એ જ્યોતિના પ્રકાશમાં પોતાના પથ પર પગલાં માંડી શક્યા છે, મંજિલને પામી શક્યા છે.

ઘડુંબીવાર સ્વામી પ્રાપ્તિના કેશના ધૂંટ પિવડાવી ભક્તોની હતાશા અને નિરાશાને ખંખેરી નાંખતા. મહારાજની પ્રાપ્તિના આનંદમાં ભક્તોને એવા તો રમમાણ કરી મૂક્તા કે તેઓની નિર્બળતા, નિર્માલ્યતા ક્યાંય ઓવાઈ જતી.

સ્વામી પ્રાપ્તિનો મહિમા સમજાવતાં કહેતા : ‘આ વાણથળી ગામ કોઈકને આપે તો તે ગાંડો થઈ જાય, ને વળી વડોદરું આપે તો વાત જ શી કહેવી ? ને આપણાને તો કરોડકરોડ વડોદરા મળ્યા છે, તે એમ પણ કહેવાય નહીં. ને હવે તો દેહ રહે ત્યાં સુધી બાજરો ખાવો ને પ્રભુ ભજવા ને રોટલા તો ભગવાનને દેવા છે, ને સાધુને દેવા છે, તે આપણો; ને દેહ પડશે કે ભગવાન પાસે જઈને બેસવું છે.’ (૧/૧૨૫)

‘વડોદરાનો ચાંદલો કોઈકને આવે લારે સર્વ તેનાં મોટાં ભાગ્ય માને, તેમ આપણો તો પુરુષોત્તમ નારાયણાનો ચાંદલો આવ્યો છે. માટે આપણો તેનો કેફ રાખવો.’ (૨/૭૭)

‘આવા સાધુનાં દર્શન કર્યે ભગવાનનાં દર્શનનું ફળ થાય છે, ને તેની સેવા કર્યે ભગવાનની સેવા કર્યાનું ફળ થાય છે; ને આપણો તેવા સાથે હેત થયું છે, માટે આપણા પુણ્યનો પાર ન કહેવાય.’ (૨/૨૧)

‘કોટી તપ કરીને, કોટી જપ કરીને, કોટી પ્રત કરીને, કોટી દાન કરીને ને કોટી યજ્ઞ કરીને પણ જે ભગવાનને ને સાધુને પામવા હતા તે આજ આપણાને મળ્યા છે.’ (૧/૨૮૪)

આવી તો અઢળક વાતું દ્વારા સ્વામીએ આશ્રિતોને પ્રાપ્તિનું બળ સમજાવ્યું છે. અને આ માર્ગ ગતિશીલ રાખ્યા છે.

એક વાર સ્વામીએ વચ્ચ.પ્ર. દુર્મું સમજાવિને પ્રાપ્તિનો મહિમા સમજાવતાં કહેલું, ‘...આમાં કચ્ચું છે તેમ સમજાય નહીં તેથી જીવ દૂબળો રહે છે, પણ ભગવાનને પ્રતાપે કામ, લોભ, સ્વાદ, સ્નેહ ને માન તે સર્વ સમુદ્ર જેવાં છે, પણ ગાયનાં પગલાં જેવાં થઈ જશે. માટે આવો મહિમા છે. તે સારુ કોઈ દિવસ જીવમાં દુર્બળપણું આવવા દેવું નહીં ને લક્ષ્મી તથા

ભગવાન તો આપણી સેવામાં છે; કેમ જે મા-બાપ તો છોકરાની સેવામાં જ હોય, ને આપણે તો જેમ કરીએ તે થાય, પડા જાડીને દબાવી રાખ્યું છે, ને આ પ્રાપ્તિ તો મોટા ઈશ્વરને પણ દુર્લભ છે...' (૧/૩૦૫)

‘એવા દેવતાને દર્શન થातો નથી થોડી વાતમાં રે;

શિવ, બ્રહ્મ ને સુરરાજ તે તો તલખે છે તનમાં રે.’

પ્રાપ્તિનો આ મહિમા સ્વામી આશ્રિતોને પાઈ રહ્યા છે.

અમેરિકાના રાખ્રવીર અભ્રાહમ લિંકનના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. એકવાર તે એક શહેરમાં આવવાના હતા. તેમના આગમન માટે સમગ્ર શહેરને ધાપતાકાઓથી શાશ્વતરવામાં આવ્યું હતું. ઘેરઘેર એની રાખ્રભક્તિની વાતો થતી હતી. આ બધા માહાત્મ્યને ન સમજી શકનાર બાળકોને વાતાવરણે એટલી સમજ તો આપી હતી કે શહેરમાં કોઈ એવો પુરુષ આવનાર છે જે આજ સુધી આવ્યો નથી. આથી બાળસુલભ કલ્પના હેલે ચડી કે આ નગરમાં જોવા મળતા પુરુષો કરતાં તેમાં જરૂર કાંઈ વિશિષ્ટતા-ભિન્નતા હશે. એ ઉત્સુકતાને વશ થઈ લોકો પ્રમુખ આવે તે પહેલાં રસ્તાની બંને બાજુ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. તેમાં એક બાળક માતાની આંગળી પકડી ઊભો હતો. તેના અંતરમાં વિશિષ્ટ પુરુષનાં દર્શનનો ઉમંગ હતો. પરંતુ પ્રમુખની સવારી આવી, ને માતાએ લિંકન તરફ આંગળી કરી એને બતાવ્યો ત્યારે બાળકની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. આ... આ... ! આ પુરુષમાં એવું કાંઈ નથી જે મેં પહેલાં ન દીઠું હોય ! બલ્કે એના કરતાં વધુ સારા-દેખાવડા પુરુષો એના શહેરમાં જ મોજૂદ હતા. એનાથી માતા સમક્ષ અફ્સોસ નીકળી ગયો : ‘મમ્મી ! આ તો સર્વસામાન્ય છે.’

પ્રમુખ લિંકનને કાને એ શબ્દો પડ્યા. એ સર્વસામાન્ય દેખાતા પુરુષમાં અસામાન્યતા હતી! એટલે તેણે બાળક પાસે આવીને કહ્યું : ‘વહાલા દીકરા ! પ્રભુને સર્વસામાન્ય માણસો જ વધુ ગમે છે એટલે તે આપણને સૌને એવા જ ઘડે છે.’

આપણી પરિસ્થિતિ પડા પેલા બાળકથી જુદી નથી. મનુષ્યસ્વરૂપે દેખાતા ભગવાન અને સંતને આપણે ઓળખી શકતા નથી, તેથી જ બળહીન થઈ જઈએ છીએ. સ્વામી આ જ વાત સમજાવતાં કહે છે : ‘...મહારાજ તો પોતાનું અક્ષરધામ ને પાર્ખદ ને પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય તે લઈને આંડી પધાર્યા

છે. તે એવા ને એવા જ છે. ને દેહ મૂકીને જેને પામવા છે, તે આજ દેહ ઇતાં મળ્યા છે, કંઈ બાકી નથી; ને એમ ન સમજાય તેથી જીવમાં દુર્ભગતા રહે છે ને એમ સમજાય ત્યારે કોઈ દિવસ જીવમાં દુર્ભગતા મનાય જ નહીં; ને જીવ બીજી રીતનો થઈ જાય છે...' (૧/૧)

સ્વામીએ એ મહિમા, વાતો દ્વારા સમજાવીને જીવની દુર્ભગતાને વિદારી છે.

સ્વામી કહે છે : 'ભગવાનની સ્તુતિ કરવી, પણ પોતાને પતિત ને અધમ માનવું નહીં. કેમ જે એમ માને તો જીવમાં બળ રહે નહીં ને જીવ જ્ઞાનિ પામી જાય, ને આપણે તો ભગવાન મળ્યા છે માટે પતિત શા સારુ માનીએ ? આપણે તો કૃતાર્થ માનવું.' (૧/૧૦૩)

શ્રીજીમહારાજ વચ્ચ.ગ.મ. ૧૨માં કહે છે : '...પુરુષપ્રયત્નરૂપ જે ઉપાય છે તેને સાવધાન થઈને કરે તો જેટલાં કલ્યાણને અર્થે સાધન છે તે સર્વ પુરુષપ્રયત્નરૂપી સાધનને વિષે આવે છે. માટે પુરુષપ્રયત્ન છે તે જ કલ્યાણને અર્થે સર્વ સાધન થકી મોટું સાધન છે.'

સ્વામીની વિશેષતા એ રહી છે કે તેમણે પ્રાપ્તિના બળની ઓથે ક્યારેય પુરુષાર્થને ગૌણ થવા દીધો નથી. મહિમાના બળે બકત પ્રમાદી બને નહીં તેની પૂરી તકેદારી સ્વામીએ રાખી છે. અને એટલે જ તેમણે દોષો ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરવામાં પણ બળપ્રેરક વાતો કરી છે.

જ્યારે પાણા વડે પાણો ભાંગવાનો સમય હતો, ત્યારે સ્વામી કહે છે : '...આ ગિરનાર છે તેને ઉડાડવાનો મનસ્સૂબો થાય છે ? ત્યારે કહ્યું જે, ના મહારાજ. ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, મનમાં ધાર્યું નથી, નહીં તો ઉડાડી મૂકીએ. કેમ જે, પૃથ્વીના મનુષ્યને ભેગા કરીએ ને લુહારમાત્ર માંડે લોઢાં ઘડવા ને આપણે માંડીએ સુરેંગું દઈને ઉડાડવા, તો ચાર-પાંચ વરસમાં ચૂરેચૂરા કરીને ઉડાડી મૂકીએ; તેમ કામ-કોધાટિક ગમે તેવા બળિયા હોય, પણ જો મનમાં ધારીએ તો ઉડાડી મૂકીએ એમાં કંઈ સંશય નથી.' (૩/૪૦)

સ્વામીએ એક વાતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે જે કરવા માંડે તે થાય. ધ્યાન કરવું, ભજન કરવું તે માણસ જાણે આફૂરું થાય, પણ આફૂરું તે કેમ થાય ? એ તો ભગવાનને સંભારે ને ભૂલે, વળી ધ્યાન કરે. વળી ભૂલીને સંભારે ને ભજન કરે તો થાય. આ ભણે તે ભૂલે પણ હાથમાં જોડો મૂળગું પાનું જ

જાલ્યું નથી તે શું ભૂલે ? (૬/૨૫૫)

આમ, સ્વામી એક બળપ્રેરક ઉદ્ગાતા હતા. તેમની પાસે મોળી વાતો મોળી પડી જતી. નિરાશા સ્વયં નિરાશ થઈ જતી. તેઓની વાતું સાંભળી ભક્તોમાં એક વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ જતો કે -

'વિવન પડે વ્યાકુળ થઈ, અતિ થાવું નહીં ઉદાસ;
પતિતપાવન નાથનો, વડે રાખવો વિશ્વાસ;
ભોળાઈએ ક્યાંય ભૂલ્ય પડે, થાય ન કરવાનું કામ;
નર નિશ્ચેનું બળ લઈ, સમરવા ઘનશ્યામ;
કચવાઈ કાયર થઈ, પાછા ન ભરવા પગ;
હૈયે હિંમત નવ હારવી, મંડ્યું રે'વું મુવા લગ;
પડતાં આપડતાં રાહ જ પંથે, ચાલવું ચિત્તે કરી ચાહ;
પડી ન રહેવું પૃથ્વી, લેવો એનો એહ રાહ;
જરૂર પો'ચશું આજાઓ, શ્રીહરિની હજૂર...
અચળ જાળી એ આશરો, ન્યૂન માનવી નહીં મન;
નિષ્ઠુણાનંદ એ વારતા, નક્કી નિરવિવન.'

આપણા જીવનમાં પણ જ્યારે નિર્બળ વિચારો ફૂટી નીકળે, ત્યારે ગુણાતીતના આ જોશીલા બ્રહ્મપદછંદામાંથી જ આપણને જાગૃતિનો જયબોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ વાતું દ્વારા જ ગુણાતીતે ભક્તોના પગ લડથડ્યા ત્યારે તેમને હાથ આપ્યો છે, હૈંયું હાંઝી ગયું ત્યારે હુંફ આપી છે.

કહેવાય છે કે જે ઉત્તમ શ્રોતા હોય તે ઉત્તમ વક્તા બની શકે છે. સ્વામી એક આદર્શ વક્તા હતા તેનું એક કારણ કદાચ આ પણ હોઈ શકે કે તેઓ એક ઉત્તમ શ્રોતા બન્યા હતા. પોતાને જે વાત સમજાવવી છે તેની પુષ્ટિ માટે સ્વામીએ વિષયને અનુરૂપ ક્રીતનની કરીએંનો, શાસ્ત્રોના શ્લોકો, પ્રચલિત સાખીઓ, મહારાજ તથા અન્ય પરમહંસોનાં પ્રમાણો તથા છંદ, છઘય, સવૈયા વગેરે જે સુંદર રીતે 'વાતુ'માં પ્રયોજયાં છે તેના પરથી પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી કે તેઓ એક સારા શ્રુત હશે.

તેઓની 'વાતુ'માં ગીતા, ભાગવત, મહાભારત આદિક સત્યાસ્ત્રોના શ્લોક કે શ્લોકપાદના મળીને લગભગ પછ સંદર્ભો આવે છે. ભાગવત જેવા પુરાણગ્રંથોથી માંડીને ભર્તૃહરિ જેવા આધુનિક લેખકોનાં શ્લોકગ્રમાણો

સ્વામીએ ટાંક્યાં છે.

શ્રીજમહારાજ વાતો કરતા હશે ત્યારે પણ સ્વામી એકાગ્ર ચિંતે તે વાતોનું શ્રવણ કરતા હશે. તેઓની ‘વાતુ’માં શ્રીજમહારાજે કહેલી લગભગ સો ઉપરાંત વાતોનો ઉલ્લેખ સ્વામીએ કર્યો છે. સ્વામીએ વાતુમાં લઘ્યું છે ‘...ગોપાળ સ્વામી બહુ વાતુ કરતા તેથી મારે હેત હતું.’ (૫/૭૧) સ્વામી ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો પણ સાંભળતા અને તેને યાદ રાખી લેતા. તેઓની ‘વાતુ’માં લગભગ ચાર ઠેકાડો ‘ગોપાળાનંદ સ્વામી કહેતા જે...’ કહીને તેમની વાતોનો ઉલ્લેખ આવે છે.

સ્વામીને મુખપાઠ કરવાનો ઉમેંગ ધણો હતો. ‘હરિચરિત્રામૃત સાગર’માં ઉલ્લેખ આવે છે કે સ્વામીને આશરે ૧૦૦૦ કીર્તનો કંઠસ્થ હતાં. ઉમેઠમાં બ્રાહ્મણને ધેર રસ-રોટલીની રસોઈ જમીને મહારાજની આજ્ઞાથી સ્વામી આખી બપોર કીર્તનોનો મુખપાઠ બોલ્યા હતા. આ મુખપાઠનો ઉપયોગ સ્વામીએ ‘વાતુ’માં કર્યો છે. તેઓની ‘વાતુ’માં પરમહંસોનાં કીર્તનોના જુદેજુદે ઠેકાડો ઉચ્ચ સંદર્ભો આવ્યા છે. પરમહંસો અને અન્ય સંતોની મળીને આશરે ૪૭ સાખીઓ સ્વામીએ ઉચ્ચારી છે. ૧૩ જેટલા મોટા-મોટા છંદ, છાપ્ય અને સવૈયા સ્વામીએ વાતોમાં વણી લીધા છે.

સ્વામીએ જે આ શ્લોક-સાખીઓનો પ્રવાહ રેલાવ્યો છે તેમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, પ્રજ, કચ્છી જેવી ભાષાઓનાં પ્રમાણો પણ આપ્યાં છે.

આમ, સ્વામી એક ઉત્તમ શ્રોતા હતા. નિષ્ઠળાનંદ સ્વામીએ લખેલી પંક્તિ - ‘શ્રુતવાનમાં સૌથી સરેશ, એવા સંતને નામું હું શીશ.’ - એ સ્વામી માટે યથાર્થ પુરવાર થાય છે.

● ● ●

૬. અનોખા

અધ્યાત્મચિકિત્સક

એકવાર એક વિવેકી સજજનને તેના મિત્રે પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘આપ જીવનમાં વિવેકનો ગુણ કોનામાંથી શીખ્યા ?’ ‘અવિવેકી વ્યક્તિત્વોમાંથી.’ તે સજજને ટૂકડો ને ટચ ઉત્તર આપ્યો.

પ્રશ્ન પૂછનારને આ જવાબથી આશ્ર્ય થયું. તેણો પૂછ્યું : ‘અવિવેકી વ્યક્તિત્વમાંથી વિવેક કેવી રીતે શીખી શકાય ?’ ત્યારે પેલા સજજને કહ્યું : ‘માણસ અવિવેક આચરવાથી કેવો દુઃખી થાય છે તે મેં જોયું અને હું વિવેકી બન્યો.’

આ પ્રસંગ આપણાને એટલું જ કહી જાય છે કે જો વ્યક્તિ દસ્તિ કેળવે તો તેની આસપાસ પથરાયેલી ચોખૂંટ પૃથ્વીમાંથી ઘણું બધું પામી શકે તેમ છે. ઘણીવાર શાળા-મહાશાળાઓમાંથી જે શીખવા ન મળે તે આ ‘ઓપન યુનિવર્સિટી’માંથી મળી રહે છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ માર્ક ટ્રેવેઈન તો કહેતો : ‘હું નિશાળે ન ગયો, કારણ કે મારી કેળવણીમાં નિશાળ ખલેલ પડે તેવું હું ઈચ્છતો નહોતો !’

‘દેનાર તો દે બે નયનો જ માત્ર;
શું દેખવું તે કથવા ન પાત્ર.’

ભગવાન પ્રત્યેકને આંખ આપે છે. પણ તે દ્વારા નિહાળવાની દસ્તિ વ્યક્તિએ પોતે કેળવવી પડે છે. આંખ માત્ર દશ્યની માહિતી આપે છે. દસ્તિ તે દશ્યના રહસ્યને ખુલ્લું કરે છે.

દર્શયના રહસ્યને ઉકેલે એવી તીક્ષ્ણા, સૂક્ષ્મ અને વેધક અવલોકનદિનિઃસ્વામી પાસે હતી. સ્વામી દર્શયને નોંધવામાં ચકોર, તેને સુવાંગ મૂલવવામાં અને તેમાંથી બોધ તારવવામાં મેધાવી છે - એવું તેમની 'વાતુ' વાંચતાં સહેજે અનુભવાય છે. પ્રાણીઓ, પ્રાકૃતિકતા, સામાજિક રિવાજો, વિવિધ જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ, બહુવિધ વ્યવસાયો, તત્કાલીન ઘટનાઓ જેવાં કેટલાંય ક્ષેત્રોમાં આત્મલક્ષી અને અધ્યાત્મલક્ષી ભૂમિકાએથી સ્વામીએ જીવનોપયોગી માર્ગદર્શન આપ્યું છે. પોતાના અવલોકનમાંથી નીપજતા રહસ્યને સ્વામી ક્યારેક ગંભીરતાથી, ક્યારેક વિનોદથી, ક્યારેક વક્તા, પણ કાયમ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી સમજાવતા રહ્યા છે.

આવું સમાજદર્શન કદાચ બીજે મળે, છતાંયે સ્વામીનું સમાજદર્શન એ વિશિષ્ટ છે. આ સમાજદર્શન એ કોઈ અલગારી રખડપણીની રજણતી નજરે નોંધેલાં દર્શયોનું દર્શન નથી, પરંતુ આ દર્શનમાં સંયમી દર્શિનો પ્રસાદ છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અતિ સંયમી સંતપુરુષ હતા. પોતે જ્યારે સુરત ગયેલા ત્યારે તેઓના ઉતારાની સામે જ રહેતા ચંચળ નીલ વાંદરા સામે તેઓની દર્શિ, દિવસોના નિવાસ દરમ્યાન પણ એકેય વખત ગઈ નહોતી. સુરતની બજારમાં સંતો જોળી માંગવા જતા. તેઓને લાલ લૂગડું દેખાવાથી ઘણા ઉપવાસ થતા. તે વખતે પણ દિવસો સુધી જોળી માંગવા છતાં તેમને એક પણ ઉપવાસ પડ્યો નહોતો.

આવી સંયમી દર્શિથી આ સમાજદર્શન થયું છે, અટલે તેમાં અધ્યાત્મ આપમેળે જ કેન્દ્રબિંદુમાં ગોઠવાઈ ગયું છે. આ દર્શનમાં છીછળ અને લૌકિક નહીં, પરંતુ ઊંઠું અને આધ્યાત્મિક ચિંતન છે, તેમાં મેધાની સાથેસાથે મૌલિકતાનો મેળ છે.

સ્વામીના આવા વિશિષ્ટ સમાજદર્શનને આવો, આપણે ધીરેધીરે માણીએ, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સદ્ગુરેશને હૃદયસ્થ કરતા જઈને.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાના જીવન દરમ્યાન પરદેશીઓના સંપર્કમાં આવ્યા હોય તેવો ઉત્સેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં પણ પોતાની 'વાતુ'માં તે પ્રજાની રીત-ભાત તથા અન્ય ખાસિયતોમાંથી સ્વામીએ સુંદર તારણો તારવી અમૂલ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

આધ્યાત્મિક માર્ગમાં સિંહાવલોકી પ્રકૃતિ ઘણી જ ઉપકારક નીવડે છે.

જેમ સિંહ બે ડગલાં ચાલે ને પછી ઊભો રહીને પાછળ જોઈ લે, તેમ સાથે પણ વારંવાર અંતર્દર્શિ કરવાની હોય છે. અંતર્દર્શિ વિનાનું જીવન નિરર્થક બની રહે છે. સ્વામી પણ તેમની વાતમાં બોલ્યા : ‘લખવું, ભણવું તે તો ઠીક છે ને ભક્તિનું કાંઈ સરુ આવતું નથી, પણ નિયમ રાખી બબે ઘડી આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરવા માટે ...તો જીવ વૃદ્ધિ પામે છે.’ (૨/૪૦)

આ પ્રતિલોમ દર્શિની મહત્ત્વાની સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘ટોપીવાળો (અંગ્રેજ) મૂઝાય ત્યારે બંગલામાં જાતો રહે ને ત્યાં જઈને વિચાર કરે, એમ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ પામીને પ્રતિલોમ દર્શિ કરીને વિચાર કરવો.’ (૨/૧૮૨)

સ્વામીએ અંગ્રેજોની કાર્યપદ્ધતિનું કેટલું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું હશે ! તે આ વાત પરથી જણાઈ આવે છે. ટોપીવાળો તો મૂઝાય ત્યારે બંગલામાં જઈ વિચાર કરે છે, પરંતુ સ્વામીએ તેમાંથી તારવી આપેલા બોધને આપણે જો જીવનમાં ઉતારીએ તો મૂઝાવણ ઊભી ન થાય તેમ લાગે છે.

સત્સંગમાં સંગ અને અંગને ઓળખવું અધરું છે.

એક વખત મહારાજ બધા સંતોને તેમનાં અંગ (સમજણ) પૂછ્યા હતા. તે વખતે બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને સ્વરૂપાનંદ સ્વામી સ્વરૂપનિષાણા અંગમાં ઊભા થયા. મહારાજે તેમને બેસાડી દીધા કે તમે તમારાં અંગને ઓળખતા નથી. બંને સંતો કેટલા વિચક્ષણ હતા, છતાં થાપ ખાઈ ગયા.

મહારાજે એકવખત નિર્ઝુણાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું કે સંતદાસજી મોટા કે મુક્તાનંદ સ્વામી મોટા ? ત્યારે નિર્ઝુણાનંદ સ્વામીએ કહ્યું : ‘મહારાજ ! સંતદાસજી મોટા.’ ત્યારે મહારાજે કહ્યું : ‘સંતદાસજીને મોટપ આવવી બંધ થઈ ને મુક્તાનંદ સ્વામીની મોટપ વધતી જાય છે માટે તે મોટા.’ પોતાના ‘ચોસઠપદી’ ગ્રંથમાં સંતપરીક્ષાની છણાવવટ કરનાર નિર્ઝુણાનંદ સ્વામી પણ સંતની ઓળખમાં ગોથું ખાઈ ગયા !

આ પ્રસંગ અને તેના સિદ્ધાંતને પોતાના અભણ ગ્રામભક્તો સમક્ષ સ્વામી આ રીતે રજૂ કરે છે : ‘ત્યાં દૃષ્ટાંત દીધું જે, હવેલીમાં બહુ ખર્ચ કરે તો બે લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય ઉપરાંત ન થાય, ને ખેડાના કાંપ(Camp - અંગ્રેજોની છાવણી)માં દસ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે ને દસ લાખના પાયા નાંખ્યા છે ને કિંમત વધતી જાય છે. તેમ સંતદાસજી હવેલી જેવા, ને

મુક્તાનંદ સ્વામી ખેડાના કાંપ (Camp) જેવા...' (૫/૨૭)

હવેલી અને અંગ્રેજોની છાવણીના બાંધકામને આર્થિક દસ્તિકોણથી મૂલવીને સ્વામી સાચી આધ્યાત્મિક મોટપ અને સંગપરીક્ષાની વાત અસરકારક રીતે સમજાવી શક્યા છે.

સ્વામીએ તેમની 'વાતુ'માં કહ્યું છે : 'ભાવના કાગડા સાબરમતી ઊતરી પેલે પાર જાય નહીં અને ગુજરાતના કાગડા સાબરમતી ઊતરી આ પાર આવે નહીં.' સ્વામીએ આ નાનકડી વાતમાં જીવના જ્યાં-ત્યાં ચોંટવાના સ્વભાવને ઉઝેઝ્યો છે. મધ્ય જેવી રિન્ગ્યુ સ્નેહની લાળ જીવ બધે જ ટપકાવતો ફરે છે અને જ્યાં-ત્યાં ચોટી જાય છે.

મહારાજના સમયમાં એક સાધુ આસનમાં એવા બંધાયા કે ચાલીસ ગાઉ ખર્સી તેઓ બીજા મંદિરમાં ગયા, પણ ચાર આંગળ આસન ખર્સેડી ન શક્યા ! ખોજાના ભગવાન કહેવાતા પરમહંસાનંદ સ્થાનમાં એવા બંધાયા કે ગૌશાળામાંથી સભામંડપમાં આસન ન કરી શક્યા ! આવી આસક્તિઓમાંથી છૂટવા માટેનો ઉપાય બતાવતાં સ્વામી કહે છે : 'જીવનો સ્વભાવ બદ્ધ છે, તે ત્યાગીમાં બંધાય ને ગૃહસ્થમાં પણ બંધાય ને પદાર્થમાં બંધાય ને દેશમાં ને ગામમાં બંધાય ને આસનમાં બંધાય ને જ્યાં એક ઠેકાડો રહે ત્યાં બંધાય ને નાત-જાતમાં બંધાય, એવાં અનંત ઠેકાણાં બંધાવાનાં છે. તે સારુ તો ટોપીવાળો કોઈને એક ઠેકાણે રહેવા દેતો નથી.' (૨/૧૧૫)

અંગ્રેજ અમલદારોની ફેરબદ્દી વારંવાર અન્ય પ્રાંતોમાં કરવામાં આવતી. સ્વામી તો આવી ફેરબદ્દીના પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બન્યા નહોતા. પરંતુ જુદાજુદા અંગ્રેજ અમલદારો જુદાજુદા સમયે જુદાજુદા મ્રાંતના કલેક્ટર તરીકે મહારાજને મળેલા. તે સ્વામીએ અવશ્ય નોંધ્યું હશે. દા.ત. સં. ૧૮૬૬, ઈ.સ. ૧૮૧૦માં મિ. એરન ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર તરીકે મહારાજને મળેલા. ત્યાર બાદ સં. ૧૮૭૫, ઈ.સ. ૧૮૧૮માં પેશા હકૂમતના અંત બાદ મિ. એરન અમદાવાદના કલેક્ટર તરીકે મહારાજને મળેલા. સં. ૧૮૮૧, ઈ.સ. ૧૮૨૫માં સુરતના કલેક્ટર તરીકે મહારાજને મળેલા. સં. ૧૮૯૫, ઈ.સ. ૧૮૧૦માં મિ. એન્ડરસન ખેડાના અમલદાર તરીકે મહારાજને મળેલા અને સં. ૧૮૮૧, ઈ.સ. ૧૮૨૫માં પુનઃ સુરતના અમલદાર તરીકે પણ મળેલા.

શ્રીજમહારાજના અંગ્રેજ અમલદારો સાથેના પ્રસંગો પરથી સ્વામી તારણ કાઢી શક્યા હશે કે ‘...ટોપીવાળો કોઈને એક ઠેકાણો રહેવા દેતો નથી.’ પોતાની સ્મૃતિમાં રહેલી અંગ્રેજોની આ કાર્યપદ્ધતિનો વિનિયોગ સમય આવતાં યથાર્થપણે સ્વામી કરી શક્યા છે.

સ્વામીનું આ મનન તેમની વિધેયાત્મકતા કે ગુણગ્રાહી વૃત્તિના સંદર્ભમાં પણ વિચારવા જેવું છે. અંગ્રેજ અમલદારોની ફેરબદ્દીનો ઉદેશ તો વહીવર્કર્તાની કાર્યકુશળતાનો જુદાજુદા પ્રાંતમાં ઉપયોગ કરી પોતાની સત્તાના વિસ્તારનો જ રહેતો. જીવના બંધનની ચિંતા તો તેમના મનમાં ક્યાંથી ઉદ્ભબે? છતાં પણ તેમની આ કાર્યશૈલીમાંથી પણ સ્વામી આટલી વિધેયાત્મક રીતથી વિચારી શક્યા છે, તે સ્વામીની મહાનતા છે.

આધ્યાત્મિક સાધનામાં સાતત્ય એ અગત્યનો ગુણ છે. યોગીજ મહારાજ કહેતા : ‘નિત્યે બળિયું.’ આ માર્ગમાં સાધનાની તીવ્રતા કરતાં સાધનાનું સાતત્ય, નિયમિતતા બહુધા આગળ વધી જાય છે. આ અગત્યને દફાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘ફિરંગી નિત્ય કવાયત કરાવે છે તેથી તેના માણસ બહુ ખબરદાર થાય છે, તેમ જે કથાવાર્તા, પ્રશ્ન-ઉત્તર કરવા - સાંભળવાનો અભ્યાસ રાખે, તેનો જીવ વૃદ્ધિને પામે ને તેમાં બળ આવે, પણ તે વિના બળ ન આવે ને જે આવસુ થઈને બેસી રહે તેને શું સમાસ થાય?’ (૨/૪૮)

એક રાજી તેના પ્રતિસ્પદ્ધી રાજનાં વ્યૂહ, કાર્યરચના અને કાર્યપદ્ધતિનું જે બારીકાઈ અને સલૂકાઈથી અવલોકન કરે તેવું અવલોકન સ્વામીએ અંગ્રેજોની પદ્ધતિનું કર્યું છે.

બળવાન શત્રુને હરાવવા બળ કરતાં કળ અને છળ વધુ લાભદાયી નીવડે છે. તે હકીકિત છે. પહેલાંના રાજાઓ બળૂકા દુશ્મનને હરાવવા વિષકન્યાઓનો સહારો લેતા તે જાણીતી વાત છે. અંગ્રેજો પણ તેમનાં છળ-કપટ અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ માટે વિખ્યાત હતા. છળ, કળ, દામ, ભેદ વગેરેને તેઓ ભરપેટ વાપરતા. તેમની આ કુટિલ રાજનીતિના રંગોમાંથી મનને જીતવાની વાત સ્વામી સમજાવે છે : ‘કોઈ રીતે શત્રુ જિતાય એમ ન હોય તો જેમ ટોપીવાળે લડાઈમાં ઘોળો દારુ પાથરીને સામાનું લશકર છળથી મારી નાંખ્યું, તેમ આપણે છળ કરવો ને મનને જીતવું.’ (૫/૩૪૪)

અંગ્રેજોનાં હથિયારો અત્યેત તીક્ષ્ણ હોય છે તે વાત સ્વામીએ કોણ જાણે

કૃંથી મેળવી હશે, પરા સ્વમહિમા રેલાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘આ સાધુ તો હરેક રીતથી ઉપશમ કરાવીને વિષયને ભુલાડી હે ને વિષય ભોગવવા હોય તો તેને પણ ભુલાડી હે ને નહીં તો છેલ્લી બાડી ભક્તિ કરાવીને ઉપશમ કરાવે ને કાઈ સાંભળવા હે નહીં. ને આ સાધુ તો અનેક પ્રકારથી એને પ્રભુરૂપ કરી હે, તે એને ખબર પડે નહીં; જેમ અંગેજનાં લોઢાં છે, તે એને ખબર પડે નહીં ને અડતમાં જ કાપી નાખે એમ...’ (૪/૪)

શ્રીજીમહારાજે વચ્ચે પ્ર.પહમાં કહ્યું છે કે ઈષ્ટદેવના બળ વિના કોઈ સાધન સિદ્ધ થતાં નથી. આ માર્ગમાં સ્વરૂપનિષ્ઠા કે ભગવાનની પ્રાપ્તિનું બળ એકડાને ઠેકડાણે છે. તે જેટલું શુદ્ધ અને યથાર્થ સ્વરૂપમાં હોય તેટલો અવિક લાભ અહીં થતો હોય છે. આ સ્વરૂપનિષ્ઠા કેવી હોવી જોઈએ ને તેનો કેફ કેવો રાખવો જોઈએ તે સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘મનજીભાઈએ વાડી મધ્યે પૂછ્યું જે, ઉપાસનાની બહુ વાત થાય છે, પણ કેમ સમજાતું નથી ? ત્યારે ઉત્તર કર્યો જે, ઉપાસના થાય છે, ધર્મ પળે છે, કસર ટળે છે, પણ આપડાને ખબર પડતી નથી ને સર્વ થતાં જાય છે. ને જેનાં માવતર સમર્થ હોય તેનાં છોકરાને શી ફકર હોય ? ને જેના શેઠ સમર્થ હોય તેના ગુમાસ્તાને બળ હોય. ત્યાં દ્વારાંત દીધું જે, બાટલીવાળે એક ગુમાસ્તાને પાંત્રીશ હજાર રૂપિયા મોજના આખ્યા ને કરસનજી દેસાઈને પાંચ હજાર રૂપિયા મોજના આખ્યા.’ (૫/૬૨)

સ્વામી આ વાતમાં ‘બાટલીબોય’ નામની યંત્રો બનાવતી પરદેશી કંપનીનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છે.

સ્વામીએ આ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિચારવા જેવો છે. કહેવાય છે કે ઓલિવન ટોફલરે ‘The Third Wave’ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણકાંતિ બાદ સતતરમી સદીમાં ઔદ્ઘોગિક કાંતિ આવી અને યંત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ઈ.સ. ૧૮૯૬માં સ્વામી અમદાવાદથી વરતાલ ગયા ત્યારે ભારતમાં ટ્રેન વ્યવહારની શરૂઆત થયેલી અને સ્વામીએ પણ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરી હતી. સ્વામીના ધામગમન પૂર્વે, એક વર્ષ પહેલાંનો આ પ્રસંગ છે. તે વખતે ઔદ્ઘોગિકરણ પરદેશમાં ભલે ડગ માંડટું થઈ ગયું હોય, પણ ભારતમાં તો તે પારણામાં જ હિંયોળતું હતું. તેવે વખતે, તે સમયથી પણ કંઈક વર્ષો પૂર્વ, એક પરદેશી ઔદ્ઘોગિક કંપનીનો ઝીણી માહિતીનો સંદર્ભ આ વાતમાં

સ્વામી આપી રહ્યા છે.

આમ, પરદેશીઓના સીધા સંપર્કમાં આવ્યા ન હોવા છતાં સ્વામી સાતત્ય, સ્વરૂપનિજ્ઞા, સંગપરીક્ષા અને સંતપરીક્ષા, સ્વમહિમા જેવી અગત્યની વાતો તેમની રીત-રસમોમાંથી સમજાવી શક્યા છે.

એક વ્યક્તિને તેના મિત્રે વાત કરી : ‘હવે એવું યંત્ર શોખાયું છે કે જેમાં પાંચ પૂળી ઘાસ મૂકીને થોડીવારે ચકલી ખોલો તો અડધો લિટર દૂધ નીકળે.’ મિત્રની વાતથી પેલી વ્યક્તિ આશ્રયમાં ડૂબી ગઈ. થોડીવારે પેલા મિત્રે કહ્યું : ‘મેં જે યંત્રની વાત કરી હતી તે જો, સામેથી આવી રહ્યું છે.’ પેલી વ્યક્તિએ સામે જોયું ને તેનું આશ્રય ગાયબ થઈ ગયું. સામેથી એક ગાય આવી રહી હતી. ગાય એટલે મામૂલી ચીજ ! કારણ કે એ સતત નજર સામે અથડાતી રહે છે. વિશાળ જમીનમાં પથરાયેલાં વિવિધ રસાયણો (Chemicals) બનાવતાં કારખાનાં જોઈને આપણાને આશ્રય થાય છે, પણ વૃક્ષનું પાંદડું જોઈને આશ્રય થયું છે ખરું ? વૃક્ષનું પ્રત્યેક પાંદડું ઔક્સિસજન બનાવતી ફેફટરી નથી શું ? પણ રોજની ઘટના છે ને ! પરંતુ સ્વામીની ચકોર દષ્ટિમાંથી આવી સામાન્યપણે ધ્યાન બહાર જતી ઘટના પણ ચસકી શકી નથી.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ જ્યારે જૂનાગઢ મંદિરનું બાંધકામ શરૂ કર્યું, ત્યારે જૂનાગઢ મંદિરમાં ધર્મશાળાના દરવાજા પાસે બહાર એક લીમડો હતો. તે વખતે તો તે સાવ નાનો - ભાળક પણ જેચી કાઢે તેવો હતો. સ્વામી એક વખત આ લીમડાને બતાવીને સભાને ઉપદેશ દેતાં બોલ્યા : ‘...જેટલો સાધુમાં જીવ બંધાણો છે, તેટલો સત્સંગ છે ને જેટલો જીવ બંધાણો નથી તેટલો કુસંગ છે. ને આવી રીતે સાધુમાં જીવ બંધાણો નથી ને જો બંધાણો હોય તો જીવ નહીં. જેમ આ લીબડો છે તે જે દિવસે અમે મંદિર કરતા હતા તે દિવસે બે વેતનો હતો ને એક મનુષ્ય ઉપદે એટલું જ બળ હતું ને આજ તો બધા ગામના મનુષ્ય ભેગા થાય, તોપણ ઊપડે નહીં. તેમ ઘણા દિવસ રહીને સત્સંગમાં જીવ બાંધો હોય તો પંચવિષય કે કામાદિક દોષનો પાડ્યો સત્સંગમાંથી પડે નહીં...’ (૩/૪૨)

વૃક્ષને જોઈને કેટલાય કવિઓએ તેના વૈભવ વિષે કાવ્યો લખ્યાં હશે. કેટલાય ફિલસ્ફોઝે તેની સહિષ્ણુતા અને પરોપકારવૃત્તિમાંથી પ્રેરણા

પામવાની અપીલ કરી હશે. પણ આપણે આગળ કહ્યું તેમ સ્વામીના સમાજદર્શનમાં આધ્યાત્મિકતા કેન્દ્રબિંદુમાં છે. અને એટલે જ તેમના ચિંતનમાં વૃક્ષનો સ્વર્ધર્મ - અડગતા એ નવીન દિઝિકોલ્સ પામે છે. સત્પુરુષને વિષે આત્મબુદ્ધિ એ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના કોઈ પણ ઉપાયને વળોટી જાય તેવો બળિયો ઉપાય છે. વચ.વર.૧૧, વચ.અં. ૭, ૧૧, ૧૪, ૨૮માં સ્વયં શ્રીજમહારાજે તેનો મહિમા ગાયો છે. આવા અગત્યના ઉપાયને રોજ આંખ સામે અથડાતા લીંબડા સાથે સાંકળી સ્વામીએ જાડે આત્મબુદ્ધિનું રહસ્ય, મુમુક્ષુ સદાયે પામતો રહે તેવી ગોઠવણ કરી દીધી !

સ્વામી વર્ષમાં બે વાર ગુજરાત તરફ પદ્ધારતા. એક કાર્તિકી પૂનમના સમૈયે, ને બીજું ચૈત્રી પૂનમના સમૈયે. ગુજરાતના આ વિચરણ દરમ્યાન મધુસ્વવાનું વૃક્ષ તેમની નજરમાં આવ્યું હશે. આ વૃક્ષની લાક્ષણિકતા તેમની દર્શિયે નોંધી લીધી હશે. આ વૃક્ષની ખાસિયત એવી હોય છે કે તેનાં ફૂલ સતત વીસ-બાવીસ હિવસ સુધી ખર્યા જ કરે. વૃક્ષના આ સ્વભાવ પરથી મનની ચંચળતાને સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘જેમ ગુજરાતમાં પાછલી પોર રાતથી મહુડાં ટપટપ ખરવા મંતે છે તે પોર દી’ સુધી ખરે છે, તેમ જીવને પોર રાત્ય પાછલીથી તે પાછી પોર રાત્ય જાય ત્યાં સુધી સંકલ્પ થયા જ કરે છે.’ (૬/૨૭૫)

શ્રીજમહારાજે શિક્ષાપત્રીના ૧૧૪મા શ્લોકમાં કહ્યું છે :

ગુણિનાં ગુણવત્તાયા જ્ઞયં હ્યેતત્પરં ફલમ् ।

કૃષ્ણો ભક્તિશ્ચ સત્તસઙ્ગોઽન્યથા યાન્તિ વિદોઽપ યથ: ॥

વિદ્યાદિક ગુણવાળા જે પુરુષ તેના ગુણવાનપણાનું એ જ પરમ ફળ જારાવું - ભગવાનની ભક્તિ અને સંતનો સમાગમ.

ધર્ષીવાર કરુણાતા એવી બને છે કે ગુણવાન મનુષ્યના જીવનરૂપી વૃક્ષ પર આ બે ફળો આવતાં જ નથી. પોતાના ગુણાનું માન કે જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ ભગવાન કે સંતને ઓળખવામાં અદ્યાશરૂપ બને છે. દ્વાપરયુગમાં ‘કૃષ્ણાય સ્વાહા ! કૃષ્ણાય સ્વાહા !’ બોલીને યજ્ઞમાં આહૃતિ આપનારા ઋષિઓ પોતાના મિથ્યા માનમાં વેત છેટે ઊભેલા કૃષ્ણને નહોતા ઓળખી શક્યા. જ્યારે સાવ અભણ ગોપીઓ ભગવાનને ઓળખીને જીવન સરળ બનાવી ગઈ.

આ વાતને સ્વામી પોતાના સ્થૂળ અવલોકનથી આ રીતે સમજાવે છે : ‘હજાર વરસનો ખીજડો હોય તેને સાંગરીઉં થાય છે ને પાંચ વરસનો આંબો હોય તેને કેરિયું થાય છે. તે તો દસ્તાંત ને એનું સિદ્ધાંત તો એ છે જે, ગમે તેવો શાસ્ત્રી હોય કે ગમે તેવો પુરાણી હોય, પણ આ પ્રત્યક્ષ ભગવાન ને આ પ્રત્યક્ષ સંત, તેની ઓળખાણ તેને ન હોય તો તે ખીજડા જેવા છે.... અને વિદ્યા પણ બહુ ન ભાણ્યો હોય ને અવસ્થા પણ થોડી હોય ને કુણ ઊંચું ન હોય, પણ જો પ્રત્યક્ષ ભગવાનને વિષે નિષ્ઠા થઈ ને આ સાધુની ઓળખાણ થઈ, તો તે આંબા જેવા છે.’ (૩/૬૮)

‘એક વખત શરદ ઋતુમાં આકાશ નિર્મળ જોઈને બોલ્યા જે, આવું અંતકરણ થાય ત્યારે જીવ સુભિયો થાય, તેમ સત્સંગ કરતાં કરતાં થાય છે.’ (૧/૬૬)

અહીં શરદ ઋતુના માહોલમાં સ્વામીને જીવને શુદ્ધ કરવાનો વિચાર આવે છે. શરદ ઋતુ એટલે નીરસને પણ રસરંજિત કરે તેવી ઋતુ. આવી ઋતુમાં પણ તે ઋતુના ગુણને સ્પર્શ્યાં વગર સ્વામી મૌલિક આધ્યાત્મિક બોધ આપી રહ્યા છે.

સિદ્ધ હોવા છિતાં પોતાની સાધનામાં એક સાધક તરીકે સ્વામીએ ગજબની નિરપેક્ષ તટસ્થતા કેળવી હતી. તેમની આંખો ભલે બાદ્ય જગત પર મંડાઈ હોય, પણ તેમની દસ્તિ તો સતત અંતરશોધનમાં જ ગૃથાયેલી હતી. અને એટલે જ ગમે તેવી રમણીય પ્રાકૃતિકતાને પણ તેમની આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ લાગ્યા વગર રહેતો નહીં.

ત્યાગ એ ભારતીય સંત-સંસ્કૃતિનું ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ છે. આ ત્યાગની સાથે કોઈ પદાર્થ, કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ સ્થાનથી દૈહિક રીતે અભગ થવાની વાત સૈકાઓથી સંકળાઈ ગઈ છે. પણ જો કેવળ દૈહિક ત્યાગમાં જ ત્યાગ પૂર્ણ થતો હોત તો વાંઢાના અવિવાહિતપણાને બ્રહ્મચર્યર્થમાં ખપાવવું પડે. બોબડી વ્યક્તિના મુંગાપણા પર મૌનની મહોર મારવી પડે. ચીથરેહાલ દારિદ્ર્યને અપરિશ્રહમાં ઘટાવવું પડે. વિકલાંગની અચપળતાને સ્થિરતા ગાળવી પડે. પરંતુ તેવું નથી.

વાસ્તવમાં તો વાસનાનો રઘવાટભર્યો રઝળપાટ ટળે એ જ ત્યાગ. મનમાંથી વાસના ખરી પડે એ જ સાચું ત્યાગ કર્મ. શ્રીજમહારાજે વચ્ચ.કા.

ઉમાં દેહે કરીને ત્યાગ અને મને કરીને ત્યાગની વાત કરી છે. આવો ત્યાગ એ જ્ઞાન કે સમજણથી આવે છે.

ત્યાગની આ સૂક્ષ્મ સમજ આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘...પુરુષને પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ, એમ બેડી છે. તે પરસ્પર બેડી છે તે કોઈ રીતે ગુટે તેવી નથી. તે તો જ્ઞાનથી ગુટે છે, નીકર દેહે કરીને ત્યાગ કરે પણ ગુટતી નથી. તે ઉપર પાવૈયાનું તથા બળદનું દઘાંત દીધું જે, એને દેહે કરીને ત્યાગ છે પણ વાસના ટળે નહીં.’ (૧/૧૨૫)

શ્રીજીમહારાજે વચ્ચે. ઉઠમાં કહ્યું છે જે, ‘મને કરીને નિર્વાસનિક રહેવું એ અમારો મત છે.’ શ્રીજીના આ મતને સ્વામીએ પોતાના સમાજદર્શનથી સચોટ રીતે પુષ્ટિ આપી છે. ઋષિઓના હાથમાં ન આવેલી ત્યાગની આ સૂક્ષ્મ સમજ સ્વામી છેક ગામદિયા ખેડૂત સુધી લઈ જાય છે.

ત્યાગ એ જ્ઞાન-સમજણથી જીવે છે. વ્યક્તિમાં જ્ઞાન-સમજણની માત્રા વધુ તેમ ત્યાગની દફ્તા પણ અધિક. કેવળ સ્મશાન-વૈરાગ્યથી ઉપજેલો ત્યાગ કાચા પારા જેવો છે. તે માણસને ક્યારેય પચતો નથી. આવા સાધુઓની ત્યાગની જ્યોત વિષયના વાયરામાં બુજાઈ જાય છે. આવો પણ એક ત્યાગ હોય છે. ત્યાગની બીજી ભૂમિકા પર પ્રમુખસ્વામી મહારાજ છે. ભલભલા ત્યાગ-વૈરાગ્યને પણ ઓગાળી નાંબે તેવી પણીભી વિલાસિતામાં પણ તેમના ત્યાગને આંચ આવતી નથી.

બે જુદી જુદી સ્થિતિના આ બેદ આગળ જોયું તેમ સમજણની તારતમ્યતા પર આધારિત છે. આ વાત કરતાં સ્વામી કહે છે, ‘જ્ઞાનજ્ઞાનમાં પણ ઘણા બેદ છે. કેની પેઠે જે, એક ગુજરાતનું ઘોડું હોય તેની સામી લાકડી ઉગામીએ તો ભાગી જાય ને એક તો કાઠિયાવાડનું પલોટેલ ઘોડું હોય તે તો તરવાર્યું, બરછિયું ને બંદુકુનો વરસાદ થતો હોય તેમાં પણ સામું ચાલે, એ રીતે જ્ઞાનમાં બેદ છે.’ (૧/૩૪૦)

સ્વામીના સમયમાં ઘોડાઓ વાહનવહારના મુખ્ય સાધન તરીકે હતા. સ્વામીએ પણ પોતાના જીવન દરમિયાન તેનો ઉપયોગ કરેલો અને શ્રીજીમહારાજ સાથે પણ ઘણું વિચરેલા. તે દરમ્યાન મહારાજની સાથે ફરતા હરિભક્તોના અશ્વોની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ સ્વામીએ અવશ્ય નોંધી હશે. પોતે જોયેલા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઘોડાઓની નીડરતાના બેદને

લક્ષમાં લઈ સ્વામી જ્ઞાનના બેદ અસરડારક રીતે સમજાવી ગયા છે.

ભારતમાં ઘોડો એ શૂરવીરના અવિભાજ્ય અંગ જેવો ગણાતો. યોજ્ઞાના ઘોડા જેટલા સાબૂત તેટલો વિજય મજબૂત. તલવાર, બરછી અને બંદૂકોની વર્ષાના વર્ણન દ્વારા સ્વામી પોતાની વાત તાદૃશ કરે છે.

મુમુક્ષુનું જીવન પણ એક સંગ્રામ છે. જીવનભર તેને અંત:શત્રુઓની આગ સામે ફાગ ખેલવાના હોય છે. તેમાં સમજાડા એ જ તેની સમશેર બની રહે છે. તે જેટલી તેજ તેટલી મુમુક્ષુની આગેકૂચ. જ્ઞાનના બેદનું નિર્દર્શન કરીનેય મૂળે તો સ્વામીને મુમુક્ષુની સ્થિતિના બેદની જ છણાવટ કરવી છે. જે સ્વામી આ વાતમાં ઘોડાનું દ્યાંત આપીને કરી રહ્યા છે.

યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય જ દ્યાંત વાપરવું તેમાં પણ સ્વામીને સારી સૂજ હશે તે આ વાત પરથી સમજાય છે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઘોડાઓની ખાસિયતને સ્વામીએ ઉપરોક્ત વાતમાં મુમુક્ષુની વર્તણૂકના બેદ સમજાવવા ઉપયોગમાં લીધી છે. તો આ જ ખાસિયત દ્વારા સ્વામી ઉપાસનાના બેદ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. સ્વામી કહે છે : ‘બીજે ક્યાંય જીવ અટકતો નથી. ને મહારાજને પુરુષોત્તમ સમજવા ત્યાં અટકે છે. જેમ ગુજરાતનાં ઘોડાં છે તે લાંબાં બહુ ને કાઠાણાં બહુ, પણ જ્યારે ધોરિયો દેખે ત્યારે અટકે છે, તે કાપી નાંખે તોય ડગ હે નહીં ને સામું ખાસકું ઉગામ્યું હોય તો ક્યાંછ ને ક્યાંછ ભાગી જાય, ને અદૈયા ખાચરનાં ઘોડાને ચડાઉ કરવાં હોય તેને બસેં છોકરા ગોટા વાળીને ઊભા હોય તેમાં વચોવચ નાખીને ચડાઉ કર્યા હોય તે ક્યાંય અટકે નહીં. જેમ સામત પતંગ પાંચસે બખતરિયા ઊભા હતા તેમાંથી મોટેરાના દીકરાને મારીને આવતા રહ્યા. એવી રીતનો જે હોય તે ક્યાંય અટકે નહીં...’ (૩/૫૦)

શ્રીજીમહારાજે પૃથ્વી પર પદ્ધારી અપાર ઐશ્વર્ય બતાવ્યું, અનેકાનેક લોકોત્તર ચરિત્રો અને કાર્યો કર્યો. છતાંયે શાસ્ત્રના તંત્તને જાલનારા કેટલાયે તેમને સર્વાવતારી પુરુષોત્તમ નારાયણ કહેતાં અચકાતા. શ્રીહરિનાં ચરિત્રો જાણવા છતાં, દેખવા છતાં શ્રીજીમહારાજ એટલે શ્રીકૃષ્ણ જ - આવી માન્યતાની કેદમાં ઘણા સબડતા હતા. પરંતુ હજાર તલવારના એક ધા જેવી પોતાની વાતો દ્વારા સ્વામીએ આ કેદ તોડી. ફલસ્વરૂપે તેમનો પ્રચંડ વિરોધ થયો. સંવત ૧૯૦૫માં તો પોતે જે દેશના સાધુ નહીંતા તે દેશના આચાર્ય

તરફથી પણ તેમને કદક વેણુ સાંભળવાં પડ્યાં ! પરંતુ હરિ રાજે તેમ રહેવાની તૈયારી હોવાથી સ્વામી સાચેસાચું કહીને જ રહ્યા. તેમને કોઈ અટકાવી શક્યું નહીં.

વિદ્ધો દેખાતાં સત્યને પણ ભૌમાં ભંડારી દેવું એ જીવની પ્રકૃતિ છે, તો વિદ્ધો વચાળે વિજયને વરતું ખમીર પણ જીવની જ પ્રકૃતિ છે. સ્વામી આ બેદને પોતાના સમાજદર્શનથી સમજાવી રહ્યા છે.

આ દષ્ટાંત પરથી લાગે છે કે એક જ દષ્ટાંતને વિવિધ દષ્ટિકોણથી મૂલવીને અલગ-અલગ સિદ્ધાંતો તારવવાની મૌલિકતા સ્વામીની વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ બની ગઈ હતી.

માનવી વર્ષોથી સ્થૂળના કાટલે સૂક્ષ્મને ઓળખતો આવ્યો છે. એટલે જ બે મિત્રો પ્રત્યક્ષ મળે છે ત્યારે જ મિલન ગણવામાં આવે છે. પરંતુ બે મિત્રો શું એકબીજાને પ્રત્યક્ષ મળે તો જ ‘મળ્યા’ ગણાય ? તેઓ પત્ર, ટેલિફોન, ટેલેક્સ, ફેક્સ કે સ્મરણ દ્વારા પણ મળી શકે.

‘બ્રહ્મોપનિષદ્દ’ વાંચીએ ત્યારે હકીકતમાં આપણે સ્વામીને મળતા હોઈએ છીએ. અને ઘણીવાર તેમના સ્થૂળ સંપર્કમાં આવનાર પણ તેમને ‘મળતા’ નથી. રોળાનંદ અને ગોતીતાનંદ મહારાજ સાથે રહેતા હતા. તેથી તેમને મહારાજને ‘મળેલા’ કહેવાશે ? ગુંડાળી ગામના બે કાઢી ભક્તો મહારાજને મળ્યા પહેલાં જ મહારાજના સાધુનો પક્ષ રાખતાં ધામમાં ગયા. એટલે શું તે મહારાજના ‘મળેલા’ નહીં ? ગુરુપૂર્ણિમાના સમૈયામાં ગુરુપૂજન વખતે યોગીબાપાને ગોતવા પડતા. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સંસ્થાનાં વહીવટી કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવાથી ગુરુહરિ યોગીજ મહારાજનો અંગત લાભ વધુ પ્રમાણમાં લઈ શક્યા નથી. છતાં શું તેઓને તેમના ગુરુના કૃપાપાત્ર નહીં કહેવાય ?

હકીકતમાં પોતાના ઈધના વિચારોનું આચારમાં અમલીકરણ તે જ મળવું. પોતાના સ્વભાવનો અભાવ કરી સત્પુરુષના ભાવને પામવું તે જ સમાગમ. સમાગમ કે સંગની અસલી વિભાવનામાં સ્થૂળતા ખરી પડે છે. વચ.સા. ૩, ૫, ૭ તથા વચ.મ. ૩૧માં શ્રીજમહારાજે આ વાત સમજાવી છે. સ્વામી પણ આ વાત સમજાવતાં કહે છે : ‘સંગ કરવામાં ને સત્સંગ કરનારામાં પણ બહુ ભેદ છે. કેમ જે, મહારાજનો સંગ કેટલાક સાધુએ કર્યો

ને ગૃહસ્થે પણ કર્યો, પણ સમજાણમાં અનંત બેઠ પડ્યા છે ને સમાગમ કરવો ને બેળું રહેવું તેમાં પણ ઘડો ફેર છે. જેમ ગાયના આઉમાં ઈતરડી રહે છે, પણ તેને દૂધનો સ્વાદ આવતો નથી ને વાઇરું છે તે છેટે રહે છે તોપણ તેને દૂધનો સ્વાદ આવે છે.’ (૨/૩૪)

શ્રીજમહારાજના અંગત પાર્ષ્ફ તરીકે નાજી જોગિયા હતા. એક વખત કૃપાનંદ સ્વામી ઉન્મત ગંગામાં સ્નાન કરી ધ્યાન કરવા બેઠા હતા ત્યારે નાજી જોગિયાએ મહત્વાના સૂર કાઢેલા : ‘તમારે માથે ઓઢીને સંભારવાના છે, અમો તો નિત્ય બેગા જ ફરીએ છીએ.’ આ નાજી જોગિયા શ્રીજના સ્વધામગમન બાદ ‘ધનશ્યામદાસ’ બન્યા. સ્વામીની વાતો સાંભળી તેમને એવી ચોટ લાગી કે તેઓ વરતાલથી જૂનાગઢ આવી રહેવા લાગ્યા. એક વખત તેમજે સ્વામીને કહ્યું : ‘સ્વામી ! અમે તો મહારાજ બેગા રહેતા ત્યારે એમ સમજતા કે અમે તો ચકવર્તીના દીકરા છીએ, અને તમને સૌને છેટે રહેનારા જાણતા. તેથી તમારો અમારા અંતરમાં અમને જરાય ભાર નહોતો. પરંતુ તમારી વાતો સાંભળીને લાગે છે કે ચકવર્તીના ખરા દીકરા તો તમે જ છો.’

આધ્યાત્મિક માર્ગ એ મતિને બ્રહ્મિત કરે તેવો છેતરામણો છે. આ માર્ગમાં પ્રત્યેક ગુણ સાથે તેની પ્રતિષ્ઠાયા જેવા દોષ ચાલી આવે છે. સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘ભક્તિમાં સ્વભાવ વધી જાય અને ધ્યાનમાં દેહાભિમાન વધી જાય.’ (૨/૧૭૭) જ્યારે આવું બને ત્યારે સાધકે ખૂબ જાગ્રત રહેવું પડે. નહીં તો ભગવાનનું સુખ મેળવવા ભક્તિ કરતો સાધક ભગવાન પાસે જ રહેવા છતાં ભગવાનને પડ્યા મૂકીને ખાવું-પીવું, હરવું-ફરવું, માન-મોટપનો પૂજારી ક્યારે બની જાય છે તેની ખુદને પણ જાણ રહેતી નથી. આ ભયસ્થાન દર્શાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘વાઇડાને દૂધનો સ્વાદ છે અને ઈતરડીને લોહીનો સ્વાદ છે તેમ ખાવાપીવાનું સુખ ને માન-મોટાઈનું સુખ તે લોહી જેવું છે ને નિજાતમાં બ્રહ્મરૂપ એ સુખ દૂધ જેવું છે.’ (૧/૫૫)

મનુષ્યની વિચિત્રતા માટે કહેવાયું છે કે તે એકલો રહી શકતો નથી ને બીજાને સહન કરી શકતો નથી. બીજા કરતાં પોતે વેત ઊંચો છે તેવું દેખાડવા માટે તે જમારો સભાન રહે છે. પરિણામે સરખામણી અને દરિફાઈ તેના જીવનમાં કબજો જમાવી બેસે છે. લાભ અને લોભને શરણે જઈને તે

જીવન દરમિયાન હવાતિયાં મારતો રહે છે અને વિપુલતાની વર્ણે પણ ગરીબ રહી જાય છે ! જીવનમાં જરૂરી બધું હોવા છતાં અંતરની અપર્યાપ્તતા તેને જંખીને બેસવા દેતી નથી.

ફક્ત એક જ ઔષધિની જરૂરિયાત હોવા છતાં જીવનભર દ્રોષાચલ ઉપાડીને હાંફિતા માનવોને થંભાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘સાવજ હોય તે દિવસમાં ત્રણ તલવું નાંખે ને તેમાં આહાર મળે તે ખાય ને નારડાં છે તે તો આખો દિવસ દોડતાં ફરે. તેમ કારખાનું (બ્યવહાર) કરવું તે સાવજની પેઠ એક મહિનો કરવું ને પછી પાછું છ મહિને કે વરસ દઢાડે બીજું કરવું, પણ નારડાંની પેઠ નિરંતર બારે માસ ન કરવું...’ (૨/૧૨૨)

અહીં અખુદ પ્રાણીઓની વર્તણૂકમાંથી સ્વામી પાછી વૃત્તિ વાળવાનો ઉપદેશ આપે છે. સિંહ અને નારડાની લાક્ષણિકતાઓમાંથી આવો બોધ લગભગ પ્રથમવાર જ તારવવામાં આવ્યો હશે !

એકવાર એક મુમુક્ષુએ સંતને પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘તમને દુઃખની તીવ્ર અનુભૂતિ ક્યારે થઈ કે જેથી સંસાર ત્યજ દીધો ?’ પેલા સંતે કહ્યું : ‘જ્યારે મને ખબર પડી કે દુનિયાનો સઘળો આનંદ પણ વિખાદથી ભરેલો છે, ત્યારે મારાં દુઃખનો પાર ન રહ્યો.’

તણખલું હથેળીમાં હોય ત્યાં સુધી ખૂંચતું નથી. તે જ જ્યારે આંખમાં પડે ત્યારે પીડા ઉપડે છે. આપણામાં હથેળી જેવી કઠોરતા હોય ત્યાં સુધી સંસારમાં સુખ લાગે છે, પણ જ્યારે આંખ જેવા કોમળ બનીએ ત્યારે સંસારનાં સુખ પણ દુઃખમય લાગે છે. સુખનો અનુભવ જલદી થતો નથી તેમ દુઃખનો અનુભવ પણ કયાં જડપથી થાય છે ? તે પણ મુદ્દ માંગે છે. ઊંટની બિડાયેલી આંખોએ બાજંદની આંખો ખોલી ત્યારે જ તેને દુનિયાના છંદ ફંદ લાગ્યા અને ફકીરી લીધી.

આવી જ બાજંદદસ્તિ પોતાના ભક્તોને આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘...વણથળીના બળદનું, મારવાડના ઊંટનું ને પિશોરીના ગંધાનું એ સર્વનાં દુઃખ જોવાં ને ઢોરને ચાર મહિના ચાંદ્રાયણ ઊનાળામાં થાય છે... એમ જોઈને વિચોરવું જે, હમણાં સારું દેહ છે માટે થોડામાં કામ કાઢી લેવું.’ (૬/૮૭)

બળદને દળ જેચીને કાંધ આવી જાય છે. મારવાડના ઊંટને બળબળતા

રણમાં પણ ભાર વહન કરવો પડે છે. પેશાવરના ગધેડાનો બરડો ભારથી તૂટી જાય છે. જે તે દેશનાં મુખ્ય પશુઓની સ્થિતિ વર્ણવીને સ્વામી ભક્તોને ભજનનો રાહ બતાવે છે. પોતે તો મારવાડ અને પેશાવરમાં ગયા પણ નહોતા. છતાં પણ સાંભળેલી વાતમાંથી પણ તેમનાં સમાજદર્શન અને ચિંતનપ્રવાહ કેટલી વિસ્તીર્ણતા પકડતાં હશે તેનો જ્યાલ આ વાત પરથી આવે છે.

જીવની પામરતા પર વેધક કટાક્ષ કરતાં એક અન્ય વાતમાં સ્વામી કહે છે : ‘એકવાર અમે ધોરાજીને પાદર બેઠેલ ત્યાં ખાતરના ઢગલા પડેલ. પછે એક ઝૂટિયો હતો તે ધોરીધોરીને માંહી માથું ખોસીને એક સૂંડલા જેટલી ધૂંઘ્ય પોતાને માથે નાખે, અમે જીવપ્રાણીમાત્ર ધૂંઘ્ય ચુંચા વિના રહી શકતાં નથી.’ (૬/૨૫૨)

આ ઉપરાંત ૫/૮૭, ૬/૧૩૫ અને ૬/૨૭૨ જેવી વાતોમાં પણ સ્વામીએ બુદ્ધિદીન પ્રાણીઓની વિશેષતાઓમાંથી બુદ્ધિજીવી મનુષ્યોને દિશા ચીધી તેવાં તારણો કાઢ્યાં છે.

સર ફાન્સિસ બેકને કહ્યું છે : ‘A little philosophy inclineth man's mind to atheism. But depth in philosophy brings man's mind to religion.’ અર્થાત્ ધર્મ વિષેનું આંશિક જ્ઞાન વ્યક્તિને નાસ્તિકતા તરફ લઈ જાય છે જ્યારે ધર્મ વિષેનું સમૃદ્ધ જ્ઞાન વ્યક્તિને ધાર્મિક બનાવે છે.

આ વિધાનનો ભાવર્થ એટલો જ લઈ શકાય કે અડધું-પડધું જ્ઞાન ક્યારેય શ્રેય કરનારું નથી બનતું. પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જ આપણને સુખ આપી શકે છે.

આ હકીકત સત્સંગના પરિપ્રેક્ષમાં પણ એટલી જ સાચી છે. શ્રીજમહારાજે વચ્ચ. ૪૭માં સત્સંગને દર્પણાતુલ્ય ગણાવ્યો છે. સત્સંગની રોકડી પારદર્શિતા અને નિખાલસતા આપણી નાની-શી વાસના, તૃષ્ણા કે ખલતાને પણ ખુલ્લી પાડી દે છે. જેમ આરસી શરીર પરના નાના તિલને પણ સ્પષ્ટ ઉપસાવી આપે છે તેમ. જ્યારે આવું બને ત્યારે પૂરી સમજણના અભાવે સાત્ત્વિક સાધક મૂલ્યવણ અનુભવે છે. નવા આવેલા મુમુક્ષુની આ અવધવમાં બળ અને હુંફ આપતાં સ્વામી પોતાનું નિરીક્ષણ આ રીતે ઉપયોગમાં લે છે.

સ્વામી કહે છે : ‘પ્રથમ સાધન દર્શામાં તો પૂરું જ્ઞાન ન થાય, ને પૂરું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી પૂરું સુખ પણ ન આવે. તે ઉપર દ્વારાંત દ્વારું જે, જેમ

થોડો વરસાદ થાય ને નદીમાં નવું-જૂનું પાણી લેણું થાય તે મૂળગું બગડે. પછી ઘડો વરસાદ થાય ત્યારે સર્વ નવું પાણી થાય, તેમ પરિપૂર્ણ શાન થાય ત્યારે સુખ થાય.' (૪/૮૫) સ્વામી વર્ષાકાળનું પોતાનું અવલોકન ભક્તોને હિંમત પ્રેરવા માટે યોગ્ય રૂપમાં પ્રયોજ શક્યા છે.

ઘડીવાર કાગળનાં ફૂલોને અતાર છાંટી સુવાસિત કરવામાં આવે છે. પરંતુ ફૂલની નૈસર્જિક કુમારા લાવી શકતી નથી. કૂંઠો મારાસ પરા ખમીસની બેય બાંધો સરખી જ સીવડાવે છે. અંદરની અપર્યાપ્તતાને ખોટી બડાશ દ્વારા અને લધુતાને ઠઠારા દ્વારા સંતાપવાના આવા વ્યર્થ પ્રયત્નો માનવીને સદીઓથી સદી ગયા છે.

પરંતુ યાદ રાખવું ઘટે કે કૃત્રિમતા ક્યારેય અસલિયતનો પર્યાય બની શકતી નથી.

સત્સંગમાં સુખ મેળવવાનો રાજમાર્ગ સત્પુરુષ અને ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન એ જ છે. વચ્ચ.ગ.પ્ર. ઉચ્માં શ્રીજીમહારાજે આ વાત સમજાવી છે. આજ્ઞા લોપીને સુખ મેળવવાના પ્રયત્નો કરતો વ્યક્તિ ઉપરથી આનંદિત દેખાય, પણ અંતરમાં તો જીજી વેદનાથી ક્ષાસતો જ હોય. આ વાત પોતાના ખેતીવિષયક જ્ઞાનનો વિનિયોગ કરીને સ્વામી સમજાવે છે : '... વિષયનો પ્રસંગ રાખીને નિર્વાસનિક થવાની આશા તો ન જ રાખવી; એ વાત એમ જ છે અને આજ્ઞા લોપે એના હૈયામાં સુખ ન રહે, તે જેમ ચણા ને ઘઉં આદિકમાં હિમ પડે, તે ઉપરથી તો હોય એવું દેખાય, પણ માંહીથી બીજ બળી જાય છે, એમ થાય છે.' (૨/૪૧)

સ્વામીના શિષ્યસમુદ્દાયમાં ખેડૂતવર્ગ સારા પ્રમાણમાં હતો. આ ખેડૂતવર્ગને પોતાની વાત સમજાવવા કહેલું ખેતીવિષયક જ દખ્યાંત સ્વામીનો માનસશાસ્ત્રીય અભિગમ પણ ખુલ્લો કરે છે.

ગુજરાતીમાં કહેવાયું છે : 'ધરેડમાં ચાલે તે ધરડો.' આ ઉકિત પ્રમાણે આજે દુનિયા એક વિશાળ ધરડાધરમાં ફેરબાઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે. આહાર, નિદ્રા, ભય અને વિષયભોગની ધરેડમાં મારાસમાત્ર ધસડાઈ રહ્યા છે. આવા રગશિયા અને રઘવાટિયા જીવનમાં જ્યારે કોઈક દુર્ઘટના બને છે ત્યારે મનુષ્યના કાનમાં જગૃતિનો જબકાર થઈ જાય છે; મનના દ્વારા ખરી પડે છે. પણ આ લાંબું ચાલતું નથી. સમશાનમાં પોતાના જ હાથે પ્રિય

વ્યક્તિને અભિનદાદ આપીને આવેલી વ્યક્તિ ઘરે આવીને મામૂલી મિલકતની વહેચણીમાં જમીનના ટુકડા માટે અધડવા મંડી પડે છે ! મનુષ્યના આ સ્મશાન-વૈરાગ્ય પર વંગ કરતાં કહેવાયું છે :

પુરાણાને શ્મશાનાને મૈથુનાને ચ યા મતિ: ।

સ મતિ: સર્વદા ચેતું કો ન મુજ્જ્દે ભવબન્ધતાત્ ॥

કથાવાર્તા સાંભળ્યા પછી, સ્મશાનમાં જઈ આવ્યા પછી કે વિષય ભોગવ્યા બાદ જેવી બુદ્ધિ હોય છે તેવી જ બુદ્ધિ જો કાયમ રહે તો ભવબન્ધનમાંથી કોણ ન છૂટે ?

આ જ વાત, પોતે બાળપણમાં રમેલી અને નિહાળેલી રમત દ્વારા સમજાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘ઓહો ! અમે નાના હતા ત્યારે કૂવામાં મોટા પાણા નાંખતા હતા. પછે ઓલી નિલ જે હોય તે ખસીને પાણી ચોખ્યું થઈ જાય, પડા પાછી નિલ ભેણી થઈ જાય. તેમ આ વાતું કરીએ છીએ ત્યારે માયારૂપ નિલ ખસી જાય છે ને જીવ કિયા કરવામાં ઉઠે કે તરત પાછો નિલની પેઠે બળી જવાય એવો જીવનો સ્વભાવ છે.’ (૬/૨૩૧)

બાળપણમાં બાળકો ખૂબ કુલ્લક બાબતોમાં ઝઘડી પડે છે. પાંચ-દસ કોડી કે લખોટી માટે લાખની તકરાર હોય તેવો માણોલ રચાઈ જાય છે. આ બાળકોમાં થોડી સમજ આવે પછી શાળા-કોલેજોમાં પ્રથમ નંબરે આવવા દાવપેચ રમાય છે. એથી આગળ વધે ત્યારે પોતાની જ વાત અને વ્યક્તિત્વની સર્વોપરીતા બતાવતાં જ્ઞાનતંતુનાં હંડાં યુદ્ધ ખેલાય છે. મોટા થયા પછી વ્યક્તિને કોડી કે લખોટી માટે લડનારા બાળકો નાદાન દેખાય છે, પણ પોતે સમૃદ્ધિ, સ્ત્રી, મહત્ત્વ માટે લડતો હોય તેમાં પરિપક્વતા દેખાય છે. પરંતુ જો વ્યક્તિને જ્ઞાન થાય તો મિલકત પણ લખોટી જેવી સામાન્ય બાબત લાગવા માંડે. ને જીવનમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ વાત સમજાવવા માટે પણ પોતે નિહાળેલી બાળરમતમાંથી જ બોધ આપતાં સ્વામી કહે છે : ‘જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી સ્ત્રી, દ્રવ્ય, દીકરા, દીકરી, મેડી, હવેલી, રાજ્યસમૃદ્ધિ ને રાજ્યલક્ષ્મીને વિષે સુખ મનાય છે. જેમ છોકરાં ધૂળની ઘોલકિયું કરે છે ને ઢીકરાંની ગાયું કરે છે ને ચયાના ને કાચલિયુંના ઘોડા કરે છે ને સુખ માને છે, તેમ એ પણ સુખ માને છે; પણ જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ ખોટું થઈ જાય છે.’ (૩/૪૪)

રવિશંકર મહારાજ ઘણીવાર ગીધની વાત કરતા. કોઈ પણ મ્રાણીના મૃતદેહમાંથી ચાંચ વડે માંસના લોચા કાઢતી વખતે ગીધ પોતાની બંને પાંખોને તે મૃતદેહ પર પ્રસરાવેલી રાખે છે, જેથી બીજું કોઈ શિકારમાં ભાગ ન પડાવે. જે કંઈ મળે તે ફક્ત મારું જ હોવું જોઈએ તેવી ગીધની પ્રકૃતિ મનુષ્યમાં ઘૂસી છે. આ લોભવૃત્તિને કારણે મનુષ્ય બધા પર ઈજારો સ્થાપવા જાય છે અને કાંઈ માપું કરી શકતો નથી. જાપાનીજ કહેવત છે કે બે સસલાં પાછળ દોડનારો એક પણ સસલું મેળવી શકતો નથી. મનુષ્યની આ લોભવૃત્તિને પ્રદર્શિત કરતાં સ્વામી કહે છે : ‘અમદાવાદની લંઘી (મૂઆ પાછળ ફૂટનારી, છાજિયાં લેવડાવનારી સ્ત્રી)એ બધા શહેરનો ઈજારો રાખ્યો તે કૂટીકૂટીને ખાવા પણ નવરી ન થઈ ને ભૂખી ને ભૂખી મરી ગઈ. તેમ આપણે બધાનો ઈજારો રાખવો નહીં. (૫/૩૩૭)

સ્વામીની ‘વાતુ’ના આધારે પાનેપાને સ્વામીનું આવું વિશિષ્ટ સમાજદર્શન વિશાળ ફલક પર પથરાયેલું પડ્યું છે. અભ્યાસુ જીવ માટે તે સંશોધનનું વિશાળ ક્ષેત્ર બની રહે તેમ છે. પોતાની નજરમાં જે આવ્યું તેને અધ્યાત્મના રંગે રંગીને સ્વામીએ પોતાના સમાજદર્શનને પણ ‘દર્શન’ની કોટી પર પહોંચાડી દીધું છે.

અહીં આપણે જે જોયું તે ઉપરાંત ૧/૧૩૭, ૧/૧૮૭, ૧/૨૨૫, ૩/૫, ૨/૬૨, ૪/૧૩૩, ૫/૨૬૫, ૬/૫૮, ૨/૬૪ જેવી કેટલીક ‘વાતુ’માં સ્વામીએ વિભિન્ન વ્યવસાયો અને જાતિની વિલક્ષણતાઓના આધારે ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧/૧૮૮, ૫/૮૭, ૫/૧૬૩, ૬/૧૩૪, ૬/૨૭૨માં પ્રાણીઓની વર્તણૂકો પરથી અધ્યાત્મમાર્ગ ટેકણલાકડી બને તેવું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

૨/૬, ૫/૧૧૧, ૬/૧૭૦માં ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની જમીનના ગુણ-દોષ પરથી બ્રહ્મરૂપ થવાની વાત સમજાવી છે.

૧/૨૦૨ અને ૬/૮૬માં ખેતીવિષયક માહિતી પરથી સ્વામીએ ચોટદાર ઉપદેશ-વચનો ઉચ્ચાર્યા છે. તો ૨/૧૮, ૩/૧૩, ૩/૭૩, ૫/૧૨૦ ૬/૭૨, ૬/૭૩, ૬/૧૦૨, ૬/૧૮૮, ૬/૨૨૭, ૬/૨૪૨, ૬/૨૪૮માં સમાજની ગતિવિધિઓના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણાને અધ્યાત્મનો પુટ પહેરાવ્યો છે.

ગુજરાતીતાનંદ સ્વામીના બંધોળા પટે પથરાયેલા આ સમાજદર્શનથી એક

વાત નિર્વિવાદપણો સમજી શકાય તેમ છે કે તેઓ એક નીવડેલા સમાજ નિરીક્ષક હતા અને નિપુણ અધ્યાત્મચિકિત્સક હતા. તેમની દસ્તિ સર્વગામી છે. સાથે સાથે અધ્યાત્મ-શરીરમાં દાખલ થઈ ચૂકેલા અને નવા દાખલ થઈ રહેલા સડાથી તેઓ માહિતગાર હતા. એટલું જ નહીં, એ અધ્યાત્મ-શરીર નિરામય કેવી રીતે રહે તેની તેમને ચિંતા હતી. અને તેથી જ એ અધ્યાત્મ-શરીરના રોગોનું નિવારણ તેમણે પોતાની ચકોર, અભિલાઘભરી પ્રત્યુત્પન્ન મતિથી કર્યું છે.

તેમના સમાજદર્શનમાં રહેલું તેમનું ચિંતન જીવનલક્ષી છે. વાચકને અંતમુખ થવા પ્રેરે તેવું સત્ત્વ અને તત્ત્વ તેમાં રહેલું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો તેમના સમાજદર્શનમાં વાસ્તવિક રૂપમાં તો આપણા આધ્યાત્મિક જીવનનું દર્શન જ રહ્યું છે.

● ● ●

૬. સરળ - નિખાલસ - નિર્માણી

અંગેજમાં ટૂંકી ઉક્તિ કહેવાઈ છે કે 'Keep your respect.' - સ્વમાન તો રાખો, આજના જમાનામાં વ્યક્તિને સ્વમાનનો આગ્રહ રાખવાનું શીખવવામાં આવે છે. સ્વમાન પણ ન જાળવે તેને નિર્માલ્ય ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આ આગ્રહ સાથે વિચિત્રતા એ ઊભી થાય છે કે સ્વમાનમાંથી વખત જતાં 'સ્વ' સરી જાય છે અને કેવળ 'માન' જ બચવા પામે છે. આ માનને કારણે 'હું જ સાચો', 'મારી જ વાત સાચી' એવું મનાવાના કોડ જાગે છે. આવું માનનારી વ્યક્તિઓ વચ્ચે મદાગાંઠ પડે છે. વખત જતાં મદાગાંઠો એટલી વધી જાય છે કે જીવન ગંઠાઈ જાય છે.

જે આદર્શ ધર્મગુરુ હોય તેને અને આવી મદાગાંઠને બારમો ચંદ્રમા હોય છે, કારણ કે તેમનું વ્યક્તિત્વ સરળ અને સહદ્યી હોય છે. અન્યને જાળવવામાં તેઓ સ્વમાનને પણ કોરે મૂક્તાં સંકોચ પામતા નથી. સ્વામી એવા સરળ સંત હતા. તેમના ઋજુ વ્યક્તિત્વમાં ક્યાંય સાંદર્ઘાંઠ દેખાતી નથી.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને શ્રીજમહારાજે ત્રાણસો સંતોના મોવડી તરીકે નિયુક્ત કરેલા. (૩/૫૬) પરંતુ આમાંના કેટલાક સાધુઓ દેખને કારણે સ્વામી ધામમાં જાય તેવી માનતાઓ માનતા. કેટલાક તો દેખની તીવ્રતાથી સ્વામી પર પથ્થર ફેંકી તેમના દેહને પાડી દેવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા. ઇતાં પણ સ્વામીને ક્યારેય તેઓ પ્રત્યે આંઠી પડી નથી. સ્વામીએ સહદ્યતાપૂર્વક

તેઓને છેક સુધી સાચવેલા. એક જ વાતની એક જ લીટીમાં આ વાત જળાવતાં સ્વામી કહે છે : ‘...કેવા કેવાને પાર પાડ્યા...’ (૪/૧૪૪)

ઘનશ્યામાનંદ નામના એક સાધુને ગોપાળાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે તમારે નાના સાધુની કોપોન ન ધોવી. પેલા સાધુને થયું કે ગોપાળાનંદ સ્વામી મારી સેવામાં વિઘ્ન કરે છે. એટલે તેઓ તેમનો ત્યાગ કરીને જૂનાગઢ જતા રહ્યા. ગોપાળાનંદ સ્વામીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેમણે સ્વામીને કહી મોકલ્યું કે આ સાધુને નભાવજો. સ્વામીએ તેને છેક સુધી નભાવીને પાર પાડેલા. સ્વામીએ તેમની એક વાતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે વરદાનંદ ને સુજગ્ણાનંદ કોઈ રીતે પાર પડે નહીં એવા હતા, છતાં તેનેય પાર પાડ્યા.

સ્વામી જૂનાગઢ મંદિરમાં હતા ત્યારે ત્યાં તેર કાળા માથાના માનવી ગજાવતા. આ તેરેય જળા એવા હતા કે સદાય મંદિરને નુકસાન થાય તેમ જ કરે. મંદિરના મમત્વવાળા સ્વામીથી આ કેમ સહન થાય ? છતાં પણ તેમને મંદિરમાં રાખવાના શુદ્ધ હેતુથી સ્વામીએ તેમને પણ સાચવેલા.

સ્વામી કહે છે : ‘ધૂય જેટલો પણ જે માણસમાં માલ નથી તેની આગળ પણ અમારે હાથ જોડવા પડે છે. તે તેને મંદિરમાં રાખવાનો ખપ છે... ને મહારાજને રાજ કરવા છે.’ (૬/૫૧) સ્વામીનો સુહુદ્ભાવ જ આ વાતમાં જબકી રહ્યો છે. સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ હોવા છતાં અને શ્રીજમહારાજે નિયુક્ત કરેલા મહંત હોવા છતાં સ્વામીએ નાના-નાના સંતોને પણ હાથ જોડવામાં નાનપ માની નહોતી.

સ્વામીએ એક વાતમાં એમ પણ કહ્યું છે : ‘હું તો જેમ કહે તેમ કરું, આ આમ કહે તો હું કહું, હા એમ. આ કહે આમ તો હા, એમ. કોઈનું મરડું જ નહીં...’

મનુષ્ય વિકલ્પોની દીવાલો તોડી શકે છે, પણ સંકલ્પની કાંકરી સુધ્યાં બેરવી શકતો નથી. છતાંયે સંતોને સાચવવા સહજમાં સંકલ્પો પડતા મૂક્તા સ્વામી કેટલા સરળ હશે !

શ્રીજમહારાજ વચ.ગ.મ. ૪૭માં કહે છે : ‘જે સંતની પાસે ચાર સાધુ રહેતા હોય, તેને જો મન દઈને માણસાઈએ રાખતાં આવડતું હોય તો તેની પાસે સાધુ રાજ્યે રહે અને જેને સાધુને રાખતાં આવડે નહીં તેની પાસે સાધુ રહે પણ નહીં...’ સ્વામી ત્રણસો સંતોને સાચવી શક્યા ને બસોને બ્રહ્મવિદ્યા

ભણાવી શક્યા તેનું કારણ આવી સરળતા જ હશે ને !

ખરેખર, પાણીની સરળતા પણ સ્વામીની સરળતા પાસે પાણી ભરે તેમ છે. પાણી પણ ઠંડીના સહવાસમાં થીજુને બરફ થઈ જાય છે ને સરળતા ખોઈ બેસે છે, જ્યારે સ્વામી તો સદાયે સરળ રહીને વર્ત્યા છે.

સ્વામી કેવળ બાધ્ય કિયાઓમાં જ સરળ હતા એવું નથી. તેઓ આંતર-બાધ્ય સરળ હતા. જે આંતર-બાધ્ય સરળ હોય તેને નિખાલસ કહેવાય છે. સ્વામીમાં આવી નિખાલસતા હતી.

સ્વામીએ પોતાની વાત કરતાં એક વખત કહ્યું હતું : ‘મને દૃપિયાના તથા કોરીના નામાની ખબર નથી તથા પ્રથમ કિયાને ધી જોખી આઘું તે શેરને બદલે બશેર ધી જોખી આઘું, તથા કોઠારને તાળું વાસ્યું તે સાંકળ દીધા વિના નકૂચાને તાળું વાસ્યું, એમ અમને કોઈ વાતની વ્યવહારની ખબર નહોતી. એમ મનુષ્ય ચરિત્રની વાત કરી.’ (૫/૨૩૧)

આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ સ્વામીએ જેવો વ્યવહાર ચલાવ્યો તેવો કોઈએ ચલાવ્યો નહોતો; ગોપણાનંદ સ્વામીએ પણ સ્વામીની વ્યવહાર-દક્ષતાને પ્રથમ કક્ષાની ગણાવી હતી. છતાં પણ સ્વામી પોતાની નાની અમથી ભૂલોને, જે મૂળે તો તેમણે ધારણ કરેલા મનુષ્યભાવ જ છે, કેટલી નિખાલસતાથી ખુલ્લી કરી રહ્યા છે ! ભૂલો પર ઢાંકપિછોડો કરવા માટે આજે દંબના ગાલીયા પાથરવામાં આવે છે. કેવળ પોકળ ઠાઈ ધરાવતા આજના આવા મંદપ્રાણ સમાજમાં સ્વામીની નિખાલસતા નોખી તરી આવે છે.

શ્રીજમહારાજ વચ.ગ.અં. ઉપમાં જે સાધુની સેવા કરવાથી ભગવાનની સેવા કર્યા તુલ્ય ફળ મળે તેવા સાધુનાં લક્ષ્ણ વર્ણવતાં પાંચમું લક્ષ્ણ કહે છે : ‘...જે ભક્તના સમૂહમાં રહેતો હોય ને તેની કોરનું એમ ન થાય જે, ‘આ તો કેટલાંક વર્ષ જેગો રહ્યો પણ એના અંતરનો તો કોઈ તાગ આવ્યો નહીં ને આ તે કોણ જાણો કેવોય હશે ? એનું તો કાંઈ કળાતું નથી.’ એવો ન હોય ને જેવો એ માંહી બાહેર હોય તેને સર્વ જાણો જે, આ તે આવો છે એવો જે સરળ સ્વભાવવાળો હોય...’ શ્રીજમહારાજે કહી એવી વ્યાવહારિક સરળતા ધરાવતા સ્વામી ભગવાનની જેમ સેવા કરવા યોગ્ય સંત છે.

જ્યાં સરળતા અને નિખાલસતા હોય, ત્યાં નિર્માનિતા હોય જ. અથવા

એમ પણ કહી શકાય કે જ્યાં નિર્માનિતા હોય, ત્યાં સરળતા અને નિખાલસતા વસી રહે છે, કારણ કે જેને માનની સ્પૃહ નથી તેને લોકના બે સારા શાખા સાંભળવા દંભના દોર પર ચાલવાની જરૂર રહેતી નથી. જેને માનની ઈચ્છા નથી તે ધાર્યું કરાવીને મોટાપ એકડી કરાવવાના મોહમાં પડતો નથી. સરળ રહી શકે છે.

સ્વામી આવા નિર્માની સંત હતા.

મનુષ્યને દેખાવનું વળગણ ભારે વળગેલું હોય છે. પોતાના અલ્ય અને સામાન્ય ગુણને પણ બીજા સારી રીતે જાણે તે રીતે જ પોતે જવતો હોય છે. પરિણામે તેની સાદાઈ પણ મોંધીદાટ બની રહે છે.

પરંતુ જે અહંકૃત્ય છે તે સદાય પોતાને ઢાકતો રહે છે. સ્વામીમાં સાધુતાના અનંત ગુણો હતા, છતાં તેઓ કોઈથી કણાયા નહીં.

સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી શ્રીજમહારાજના સ્વર્ધામગમન બાદ જૂનાગઢ ગયા ત્યારે સ્વામીની સ્થિતિ જોઈ બોલી ગયા : ‘...સ્વામી જેવા કહ્યા હતા એવા તો આજે ઓળખાયા...’ કેટલાય વર્ષોના નિકટના સહવાસ છતાં સ્વામી ઓળખાયા નહીં.

શ્રીજમહારાજ સાથે વર્ષો સુધી અંગત સેવક તરીકે રહેલા નાજી જોગિયા પણ જૂનાગઢ ગયા ત્યારે બોલ્યા : ‘...સ્વામી ! અત્યાર સુધી તમને ખંડિયા સમજતો પણ તમે ચક્કવર્તી ખરા...’

સ્વામી કહે છે : ‘...અમે એમ વરત્યા જે, કોઈના કળ્યામાં આવ્યા નહીં...’ (૫/૧૪૦)

આમ, સ્વામી સદાયે નિર્માનિતાના ઓછાયામાં સંતાઈ રહ્યા હતા. સ્વામીએ જ તેમની એક વાતમાં કહ્યું છે : ‘પોતામાં જે ગુણ હોય તેને ઢાકે તે ઉત્તમ...’ (૪/૧૦૨) સ્વામીની નિર્માનિતા ઉત્તમ કક્ષાની છે.

એક વખત ગામ કુંકવાવના કરસનભક્તે સ્વામીને પૂછ્યું કે મને તો તમારા વિના જૂનાગઢમાં કોઈ પાસે બેસવું ગમતું નથી ને તમારા વિના કોઈની વાત સાંભળવી ગમતી નથી. માટે એકલો બેસી રહું છું. ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, એ તો રુચિ પ્રમાણે રહે છે. (૪/૪૭)

આ વાતમાં પણ માનને હડસેલી દેવાની વૃત્તિ જણાય છે. મનુષ્યને સદા પ્રશંસારી થતી ગલીપચીના ગાલીચા પર ચાલવું ગમે છે. પોતાની પ્રશંસાની

એક ઈંટ જો હાથમાં આવે તો વ્યક્તિ પ્રશંસાનો પુલ બાંધી દેતી હોય છે. પરંતુ અહીં તદ્દન જુદું જ દશ્ય જોવા મળે છે. જ્યારે હરિલક્ષ્મે સ્વામીની પ્રશંસા કરી, ત્યારે સ્વામી તેને સાંભળીને હરખાઈ જતા નથી. પોતાના વખાડાને વિસ્તારવાનો મકર (યુક્તિ) સુધ્યાં કરતા નથી. તેને તરત જ, ત્યાં જ ઢાંકી દે છે કે ‘એ તો રૂચિ પ્રમાણે રહે છે.’ નિર્માનિતાનો પણ દેખાડો નહીં !

સ્વામીશ્રીએ કહ્યું છે : ‘અમે સંવત ૧૮૫૮ની સાલમાં ભાદરવા માસમાં પ્રથમ મહારાજના દર્શન કર્યા તે મહારાજે અમારા સામું જોયું ને અમે મહારાજના સામું જોયું એટલામાં નિશ્ચય થઈ ગયો, પણ કોઈ રીતે મહારાજે સન્માન આપ્યું નથી.’ (૫/૧૪૭)

આમ, સત્સંગની શરૂઆતથી જ સ્વામીના જીવનમાં સન્માનની ઈચ્છા જોવા મળતી નથી. તે જ રહેણી જીવનના અંત સુધી એકધારી તેમના જીવનમાં જળવાયેલી રહી છે.

● ● ●

૧૦. સદા જગૃત

અક્ષરાનંદ સ્વામીની વાતુ'માં એક દખ્ટાંત આવે છે.

એક સાધુ નિત્યે સ્નાન કરવા માટે નદીએ જતા. રસ્તામાં એક ગણિકાનું ઘર આવે. એક દિવસ સ્નાન કરીને પાણી આવતા તે સાધુને ગણિકાએ પૂછ્યું : ‘મહારાજ ! તમારી દાઢી અને કૂતરાની પૂછડીમાં શો ફેર ?’ તે સાધુએ સ્વસ્થતા જાળવીને કહ્યું : ‘જ્યારે જવાબ જડશે ત્યારે કહીશ.’

પછી તો રોજ સાધુ સ્નાન કરવા માટે જાય ત્યારે ગણિકા પેલો પ્રશ્ન પૂછે. સાધુ પણ તે જ ઉત્તર આપે. આમ કરતાં ઘડા દિવસો વીત્યા ને તે સાધુ ભરણપથારીએ આવી પડ્યા. તેમનાં અંતિમદર્શન માટે ગામના માણસો આવવા લાગ્યા. ગણિકાને ખબર પડી એટલે તે તો દોડતી ત્યાં આવી પહોંચી. ખબર-અંતર પૂછ્યા વિના સીધો જ પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો. તે વખતે સાધુએ ગણિકાને કહ્યું : ‘આજ સુધી હું જવાબ નહોતો આપતો, કારણ કે વ્યક્તિ ગમે તેટલો સારો હોય, પણ ક્યારે શું કરશે તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ હવે હું થોડી કષણો જ જીવવાનો છું ને તેમાં કોઈ અયોગ્ય કાર્ય હું કરી શકું તેમ નથી. મેં મારા જીવનમાં શુદ્ધ રહેવાનો પ્રામાણિક અને પવિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે તને આજે કહું છું કે મારી દાઢી એ માણસની દાઢી ગણાય. કૂતરાની પૂછડી નહીં. આ તફાવત જીવવાય તે રીતે હું જીવ્યો છું.’

આ દખ્ટાંતનો સાર એટલો જ કાઢી શકાય કે મુમુક્ષુએ સદા જાગ્રત રહેવું જોઈએ. અજગૃતિ કે ગાફિલાઈ ગમે ત્યારે તેની ડિમત વસૂલ કરે છે. સ્વામી તો સાક્ષાત્ અક્ષર હતા. અનાદિ સિદ્ધ હતા. છતાં તેમની ‘વાતુ’માં પડધાતો જગૃતિનો જ્યથોષ સાધક માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે તેવો છે.

સ્વામીએ તેમની વાતમાં કહ્યું છે : ‘નિરંતર સર્વ કિયામાં પાછું વાળીને

જોવું જે, મારે ભગવાન ભજવા છે ને હું શું કરું છું ? એમ જોયા કરવું :
(૨/૩૫) સ્વામીના જીવનમાં આ વાત મૂર્તિમાન દેખાય છે.

એક વખત કો'ક પ્રેમી હરિબક્તે સ્વામીની પાછળ ઓઈંગણ માટે તકિયો મુક્ક્યો. ત્યારે તકિયો તરત જ કાઢી નાંખતાં સ્વામી બોલ્યા કે ટેવ પડી જાય.
(૫/૨૦૨) સિદ્ધ હોવા છતાં પણ કેટલી જાગ્રત્કતા !

સ્વામીએ ૬/૧૭૪માં કહ્યું છે : ‘...જુઓને મારે ચેલા છે, પગ દાબે એમ છે, ઢોલિયો છે, ગાઢલાં છે ને ખાધાનું છે ને જે હું કહું તે તરત કરી દિયે એમ છે...’ આટાટલી સુવિધાઓ હોય તો મહંતની ગાદી ગંદકીની દાઢી થયા વગર રહે જ નહીં. છતાં પણ સ્વામી નિષ્ઠલંક રહ્યા છે, કારણ કે તે સદા જગૃત રહ્યા છે.

ચેલા હોવા છતાં તે ચેલામાં બંધાયા નહીં. પગ દાખી આપે તેવા સેવકો હોવા છતાં તેમના પગ બાવળની શૂળ ભાંગે તેવા જ રહ્યા. જે કહે તે તૈયાર કરી દેવા લોકો તૈયાર હતા, છતાં તેમનું ભોજન છાશ ને રોટલો જ રહ્યું. ઢોલિયો ને ગાઢલાં હોવા છતાં તેમણે થાંભલાના આસને જ વાતો કરી.

વિષયના યોગમાં પણ તેમની સાધૃતા ગળી ન ગઈ ને ત્યાગ ઓગળી ન ગયો, તેના મૂળમાં તેઓની આવી સતત આત્મપરીક્ષણની વૃત્તિ છે.

આવા જગૃત વર્તનથી સ્વામી સદા નિર્વિપ અને નિર્વિકાર રહ્યા.

સ્વામીએ ૫/૨૬૭માં કહ્યું છે : ‘બુરાનપુરમાં ડેશિયું પાસે બે મહિના અમે વાતુ કરી હતી હતી પણ મન જાવા દીવું નથી. કેમ જે, મન આપણું નથી, માટે તેનાથી જુદું રહેવું.’ શ્રીજમહારાજની આજ્ઞાથી સ્વામી બુરાનપુર વિચરણ કરવા ગયેલા. સ્વામી કહે કે બુરાનપુરમાં રાત્રે ગાવણાં થાય તે સેમાં તો કોઈ બચે જ નહીં. આવા રજોગુણી વાતાવરણમાં પણ સ્વામી સ્થિર રહ્યા હતા.

સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘અમે વારી કરી છે તે ત્યાં જાવું બહુ ગમે છે. કેમ જે, વન, પર્વત, ઝાડી ગમે એ રૂચિ. ને આ આટલું બ્રહ્માંડનું કામ કરીએ તે તો આજ્ઞાએ, પણ અનુસંધાન ઓલયું, ને આ તો મોટું રાજ છે તે કોટિક તો સંકલ્પ કરવા પડે, પણ અંતરમાં કાંઈ નહીં એવો મારો સ્વભાવ છે...’ (૬/૧૪૮)

આ વાત પરથી સમજાય છે કે સ્વામી લોકસંગ્રહ અર્થે અને ભક્તોને સુખ આપવાને અર્થે પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા, પણ તેમની વૃત્તિ સદા કુંવારી જ રહેલી.

૧૧. શાશ્વત સૂરો

ગુણાતીતનાં વચનો વિરલ છે, કારણ કે તે સત્યથી અનુપ્રાણિત છે.

સત્ય ક્યારેય તત્કાલીન કે સમકાલીન નથી હોતું. તે સર્વકાલીન હોય છે. સત્યનો સંબંધ શાશ્વતી સાથે હોય છે. સત્યસ્વરૂપ ભગવાન સાથે સંકળાયેલી હોવાથી સ્વામીની વાણી પણ શાશ્વત બની રહી છે. સાંપ્રતકાળે પણ તેમની વાણી એટલી જ તરોતાની રહી છે. તેની પ્રસ્તુતતા બસો વર્ષે દેશ પણ ઘટી નથી.

સ્વામીએ એક વાતમાં કહ્યું છે : ‘જેટલું કાંઈ માયામય સુખ છે તે દુઃખ વિનાનું હોય નહીં તે વાત પણ એક જાણી રાખવી.’ (૧/૨૫) આ જ વાત કરતાં પ્રખર પદાર્થ વિજ્ઞાની ચાર્લ્સ સ્ટાઇનમેટ્ઝ કહે છે : ‘Someday people will learn that material things do not bring happiness... when the scientists turn their laboratories over to study of God and prayer, the world will see more advancement in one generation than it has in the last four.’ અર્થાત્ કે જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોને ખ્યાલ આવશે કે ભૌતિક પદાર્થો માનવીને સુખ આપી શકે તેમ નથી, ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રયોગશાળાઓને ભગવાનના પ્રાર્થનાખંડેમાં ફેરવી નાંખશે...’ જાણો ‘નોબલ લાઈફ’ ધરાવનાર સ્વામીના વિધાનને નોબલ પ્રાઇઝ મેળવનાર વિજ્ઞાની અનુમોદન આપી રહ્યા છે !

સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘જેવો બીજાને સમજાવવાનો આગ્રહ છે, તેવો પોતાને સમજવાનો હોય અને જેવો બીજાના દોષ જોવાનો આગ્રહ છે, તેવો પોતાના દોષ ટાળવાનો હોય તો કાંઈ કસર રહે નહીં.’ (૨/૬૧) સ્વામીની આ જ વાતને અંગ્રેજમાં ભાષાંતરિત કરીને બોલતો હોય તેમ પ્રસિદ્ધ ચિંતક La Rochefoucauld - લા’ રોકીર્ફિકોલ્ડ કહે છે : ‘The best way to succeed

in life is to act on the advice we give to others.' (આપણે બીજાને જે સલાહ આપીએ છીએ, તે પ્રમાણે આપણે જીવીએ તે જ જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.)

જીવનનું લક્ષ્ય ચીધતા સ્વામીએ સમજાવ્યું છે : 'કરોડ કામ બગાડીને પણ એક મોક્ષ સુધ્યારવો ને કદાપિ કરોડ કામ સુધ્યાર્ય અને એક મોક્ષ બગાડ્યો તો તેમાં શું કર્યું ?' (૧/૧૪) જન્મથી જ ભૌતિકવાદનો ઉપાસક એવો ઈંગ્લેન્ડનો પ્રિન્સ ચાર્લ્સ તેના દેશના ટોચ કક્ષાના ૭૦૦ મનોચિકિત્સકોની પરિષદમાં સ્વામીની આ વાતને જ દોહરાવતો હોય તેમ બોલેલો : 'The most urgent need for western man is to rediscover the divine element in his being, without it there is no meaning of our existance.' અર્થાત્ આજના પણ્ચમી માણસોને તાતી જરૂરિયાત હોય તો તે છે પોતાના આત્માને શોધવાની. તેના વિના આપણનું જીવન નિરથ્ક છે.

અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ ચિંતક અને વક્તા હેન્રી વોર્ડ બિચરે કહ્યું છે, 'મનુષ્ય સાવ અધમકક્ષાએ પશુપત્ર છે. થોડોક વિકાસ પામે ત્યારે તે માણસના નોરમાં આવે છે અને અતિ ઉચ્ચતમ કક્ષાએ દૈવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ દુનિયાનું વાતાવરણ એવું છે કે બહુ જ થોડા માણસો ઉચ્ચ કક્ષાને પામે છે.' આવા પશુતુલ્ય જીવન જીવતા માણસોને સંત સંસ્કારે છે. સ્વામી કહે છે : 'આ જીવ તો જેમ પરદેશમાંથી ભાઉડા જાલી લાવે એવા છે, તેને કશી ગમ નહીં. પછી તેને સાધુ જ્ઞાન દઈ દઈને મનુષ્ય કરે ત્યારે મનુષ્ય થાય છે.' (૧/૧૮૭)

મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં ડૉ. બેન્જામીન આ જ વાત કરતાં કહ્યું હતું : 'We have more educated people than at any time in history, yet our humanity is a diseased humanity. It is not knowledge. It needs something spiritual.' - ડૉ. બેન્જામીન કહે છે કે આપણી પાસે ઈતિહાસમાં ક્યારેય નહોંતા તેટલા બુદ્ધિશાળી માણસો છે, છતાં આપણી માનવતા એ રોગિઝ માનવતા છે. આપણને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની તાતી જરૂર છે.

ગુજરાતના એક ખૂણામાં, ફાટેલ ગોદડી પર બેસીને, જૂજ બ્યક્ઝિતઓ સમક્ષ ઉચ્ચારાયેલી જૂનાગઢી જોગાની વાતોને આજે દુનિયાના મનીષીઓ હોકારો દેતા જાય છે. આજના બુદ્ધિશાળી માણસોને જે વિચારો આવે છે તે વિચારો આજથી દોઢસો વર્ષ પૂર્વ કહેવાયેલી આ 'વાતુ'માં ખુલ્લેઆમ છતા

થયેલા પડ્યા છે. તે જ બતાવે છે કે આ વાણી કાળની ગર્તમાં લુપ્ત થઈ નથી. ગુણગંગાની જેમ તે વર્તમાનના રેતાળ, પથરાળ થરોની નીચે પણ વહેતી રહી છે.

સ્વામીની વાણી કાળમાં કટાઈ નથી. કાળ તેને વધુ ને વધુ ચમકતી-રણકતી કરતો ગયો છે.

વર્ષોનાં વહાણાં વહી જવા છતાં પડા આ વાણી આટલી જ ઉપયોગી બનવાની છે. સહજાનંદી સૂર સાથે તાલ મિલાવીને વહેલી આ વાણી શાશ્વતકાળ સુધી કરોડો વિશ્વમાનુષોને માર્ગદર્શન આપતી રહેશે ! પૃથ્વીપટે શાંતિનો શેત પ્રકાશ રેલાવતી રહેશે !! લાખો મુમુક્ષુઓને ભગવાનની ચિરંતન શાંતિનો આસ્વાદ પમાડતી રહેશે !!!

● ● ●

૧૨. ઉપસંહાર

‘સ્વામીની વાતુ’ના આધારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના વિકિતત્વને મૂલવવું એ આકાશને ગલેખ ચઢાવવા જેવું કામ છે.

અકળને સંગોપિત કરીને બેઠેલું તેમનું વિકિતત્વ અકળ છે.

સ્વામીએ જ કહ્યું છે : ‘અમારા મહિમાને મોટામોટા સદ્ગુરુ ઓળખી શક્યા નથી તે તમારાથી કેમ ઓળખાય ?’ (૪/૧૪૪)

ગુણાતીતના અગાધ વિકિતત્વને મૂલવવામાં મોટા સદ્ગુરુઓ પણ પાત્રતા વિનાનાં કરુણ પાત્રો બની ગયા છે. તો અસ્માકં કા કથા ? આપણું શું ગજું ? સ્વામી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપની વાત કરે ત્યારે જ આપણને સૂજ પડે તેમ છે. આ કૃપા તેમણે કરી છે. (૪/૧૪૪)

કાશીરામ નામના હરિભક્તને એકવાર સ્વામીએ પોતાના સ્વરૂપની વાતો પરભાવમાં આવીને આ પ્રમાણે કરી હતી : ‘અથ મહિમાનાં લક્ષ્ણ લઘ્યાં છે : ક્રિયામાં બંધાવા ન હિયે, પ્રભુ તથા કથાવાર્તા મુખ્ય રાખે છે... સર્વ ધામુના મુક્ત સાથે પ્રશ્ન-ઉત્તર કર્યા તેમાં કોઈ અમને જત્યા નહીં... મહારાજ કારિયાણીમાં (અમને) પંચવીશ વાર મધ્યા. (સુરતમાં) મહારાજ પાછે પગે આગળ ચાલતા. સાણસીમાં લોઢું જાલે એમ આ સાધુ મૂર્તિ રાખે છે એમ મહારાજે કહ્યું. મહારાજે અમને રાજ ઠેરવીને ત્રણ કામદાર ઠેરવ્યા : ગોપાળ સ્વામી, અખંડાનંદ બ્રહ્મચારી ને પરમાનંદ સ્વામી. એ ત્રણ તમારા કામદાર, એમ મહારાજે અમને કહ્યું. પંચાલામાં મહારાજે અમને તિલક કરીને સર્વને દેખાડ્યા. બ્રહ્મમોહોલમાં મોટેરો હું છું, એમ ભગવદાનંદ સ્વામીને અમે કહ્યું. ને સદ્ગુરુનો ટંટો ચુંથ્યો... બાર મહિનામાં એક મહિનો સૌને જૂનાગઢ રહેવું, એમ મહારાજે આજ્ઞા કરી. અમારા ભેણા જૂનાગઢ આવે તેને સો વાર

મળવાનું મહારાજે કહ્યું. સો જન્મની કસર એક જન્મે ટાળશું, એમ મહારાજ જૂનાગઢના જમાન થયા. ભગવાન થડી કામ થાય છે, તે કામ આ સાધુથી થાય છે. ગોપાળ સ્વામી બોલ્યા : ‘હવે વડોદરા સામી દસ્તિ ન હોય, હવે તો જૂનાગઢ જ્યાં મહારાજનું અક્ષરધામ જે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તાં દસ્તિ હોય. અક્ષરધામ આંહીં મહારાજ મૂકી ગયા છે... કાળ-કર્મ ને માયા જેનાથી થરથર કુપે છે એવા આ સંત છે, જે વડે આ જક્ત છે તેને કોઈ ન જાણે રે... મુક્તાનંદ સ્વામીની આગળ (મહારાજે) અમને બેસાર્યા. પુરુષોત્તમપણાનો ડંકો બેસાર્યા. ...કેવા કેવાને પાર પાડ્યા, જડભરત કહીને મહારાજે ધાબળો ઓઢાડ્યો, અનાદિ પુરુષોત્તમપણાની ઉપાસના છે. શુકમુનિને મહારાજે કહ્યું જે, એની તો અનાદિની મોટાપ છે, એની આસને કરીને મોટાપ નથી. ગોપાળ સ્વામી કહે : ‘મારી મોટાપ મૂળ અક્ષર જે ગુણાતીત તે વિના બીજાથી ન લેવાય...’ (૪/૧૪૪)

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનું લૌકિક અને પારલૌકિક - વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ જાણે આ એક જ વાતમાં પ્રકાશી રહ્યું છે.

પૃથ્વીના ખૂંઝોખૂંઝો નાચી ઊઠાં સૂર્યકિરણો બધી જ દિશામાં, એક સાથે, એક ગતિથી આગળ ધસી જાય છે. તેમ સ્વામીના વ્યક્તિત્વમાં પણ સર્વ સદ્ગુણો તેની પરમ અને ચરમસીમાએ પ્રકાશી રહ્યા છે.

અનહદના આંગણો ખેલતા તેમના આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વને શબ્દોની સરહદમાં સમાવવું અશક્ય છે.

કીડી હાથીનું વજન માપવા જાય તોય તેનો માપદંડ ગ્રામ(Gram)માં જ રહે. તેમ આપણે ગમે તેટલી બુદ્ધિ અને શક્તિથી સ્વામીને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છતાંય તે વર્ણન ઊંણું ને વામશું જ બની રહે છે. માપની માયામાં ફસાયેલા આપણો એ અમાપ વ્યક્તિત્વના અણસાર ક્યાંથી જીલી શકીએ ?

થતાં પણ શ્રીજમહારાજ વચ્.ગ.મ. ૬૭ માં કહે છે : ‘...ભક્તે જેટલો ભગવાનનો મહિમા જાણ્યો છે અને જેવા પ્રતાપે યુક્ત ભગવાનને જાણ્યા છે... ત્યારે રૂપ તથા સામર્થી તે એ ભક્તની પણ તેવી જ થાય છે.’

ભગવાન અને ગુણાતીત સંતનો જેટલો મહિમા આપણે સમજીએ તેટલી સ્થિતિ આપણી પણ થાય છે. આવો મહિમા સમજવાથી ગુણાતીત સંત અને

ભગવાનમાં સ્નેહ અને ઉપાસનાની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. (વચ.સા.૧૭)

અસમર્થતા સ્વીકારીને પણ આપણે સ્વામીને પામવાનો જે યત્ન કર્યો તેનો હેતુ આ જ છે કે તેમના જેવી ગુણાતીત રિથતિ આપણી થાય, ગુણાતીત સંતમાં દઢ પ્રીતિ અને આત્મબુદ્ધિ થાય.

ગુણાતીતાનાં સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘હું તો ચિરંજીવ છું ને તમારા બધાના દેહ પાંચ-દશ વરસમાં પડી જશે..’ (૫/૬૭)

ગુણાતીત સત્યરૂપ અક્ષર છે, અવિનાશી છે. તેઓ પૃથ્વી પરથી ક્યારેય જતા નથી.

વર્તમાનકાળે એ ચિરંજીવ ગુણાતીતની છવિ પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ દ્વારા વિલસી રહી છે.

ગુણાતીતની ગરવી ગરિમા તેઓના વ્યક્તિત્વમાં ઊભરી રહી છે. આવા ગુણાતીત સંતનો યથાર્થ મહિમા સમજી, તેમાં દઢ આત્મબુદ્ધિ કરીને આપણે સૌ પણ અક્ષર અમૃત બનીએ એ જ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના ચરણકમળમાં પ્રાર્થના !!!

● ● ●

\$01.00 EACH

કેવળ શ્રીભુમહારાજની મૂર્તિમાં જ વૃત્તિ પરોવીને
ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ અનુભવનો અમૃતલાભ વહેંચ્યો
છે, તેનાં મૂલ અમૂલ છે.

જુગજૂના સંશયોને છેદવાની તેમાં શક્તિ છે.
વિચારોની કુમબદ્વષ્ટતા, યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય શાંદોનું જ
ચયન અને ગોઠવણી, વાણીના ઝાકળમાંક જેવું આ

‘વાતુ’માં ખાસ જોવા મળતું નથી,
છતાંય આ વાણીનાં કામણ અનોખાં રહ્યાં છે.
કેવળ થાંભલાના ટેકે, ફાટેલ ગોડ્ડી પર બેરીને
ઉચ્ચારાયેલાં વચનોની આવી તો કંઈક વિશેષતાઓ છે.
પરંતુ એથીએ આગળ વધીને તે વચનોમાંથી ઉપસતું, તે
વાણીમાંથી મકાશતું સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ તો
એથીએ અદકેણું છે.

કહે છે કે શાંદોમાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ અવતરે છે તે
આર્થાત્ સરોવર બેવા પારદર્શક આ શાંદોમાં ક્યાંક
સ્વામીની નિખાલસતા તરે છે, ક્યાંક નિર્માનિતા નીતરે
છે, ક્યાંક તેઓની દાટદેવ શ્રીહિતી પ્રત્યેની પરાભક્તિની
ભીનાશ પથરાઈ છે,
તો ક્યાંક તેમના અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્યની શીતળ
તીવ્રતા અનુભવાય છે.

ક્યાંક તેમની સાધુતાની શાંત અભિવ્યક્તિ છે, તો
ક્યાંક હથારોની ગુણાતીત સ્થિતિના ઘડવૈચાની
અનુભૂતિ કરાવતું તેઓનું વ્યક્તિત્વ મકાશે છે.
ક્યાંક લોકને લક્ષ્યમાં લઈને પરલોકની ગતિ આપનાંન
તેમનું સચોટ માર્ગદર્શન ઓક નીવડેલા મનોવૈદ્ધાનિક
તરીકે એમની ઓળખ આપી જાય છે.
આ પુસ્તિકા ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના શાંદના સથવાએ
અને એ શાંદોમાં રહેલી જાખનાના પગથારે
અમના વ્યક્તિત્વને પામરવાની
ઓક અલ્ય પ્રયાસ છે.